

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З КУРСУ “СОЦІОЛОГІЯ”**

(МОДУЛЬ 1)

*ДЛЯ СТУДЕНТІВ УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
ДЕННОЇ ТА ЗАОЧНОЇ ФОРМ НАВЧАННЯ*

Дніпропетровськ УДХТУ 2007

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З КУРСУ “СОЦІОЛОГІЯ”
(МОДУЛЬ 1)

*для студентів усіх спеціальностей
денної та заочної форм навчання*

Затверджено на засіданні кафедри
соціології праці та управління.
Протокол № 4 від 19.02.2007.

Дніпропетровськ УДХТУ 2007

Конспект лекцій з курсу “Соціологія” (Модуль 1) для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укл.: Л.Г. Московських, В.М. Продайко – Дніпропетровськ: УДХТУ, 2007 р. – 46 с.

Укладачі: Л.Г. Московських, канд. філос. наук
В.М. Продайко

Відповідальний за випуск Л.Г.Московських, канд. філос. наук

Навчальне видання

Конспект лекцій з курсу “Соціологія”
(Модуль 1)
для студентів усіх спеціальностей
денної та заочної форм навчання

Укладачі: МОСКОВСЬКИХ Людмила Григорівна
ПРОДАЙКО Віктор Миколайович

Редактор Л.М. Тонкошкур
Коректор Л.Я. Гоцуцова

Підписано до друку 24.05.07. Формат 60x84 1/16. Папір ксерокс. Друк різнограф.
Умовн.-друк. арк. 2,06. Облік.-вид. арк. 2,14. Тираж 100 прим. Зам. № .
Свідоцтво ДК № 303 від 27.12.2000.

УДХТУ, 49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 8.

Видавничо-поліграфічний комплекс ІнКомЦентру

Масштабні зміни, що нині відбуваються в суспільному житті, пред'являють високі вимоги до соціологічної науки – однієї з найбільш загальних наук про суспільство, закономірності його влаштування, функціонування й розвитку. В центрі предметної уваги соціології усе те, що утворює складну й унікальну структуру сучасного суспільства як цілісної соціальної системи – соціальні групи, соціальні інститути, соціальні відносини й зв'язки, соціальні явища й процеси.

Слід підкреслити, що досить розвинутий інструментарій (сукупність методів, принципів, прийомів і процедур) соціологічних досліджень дозволяє не тільки розкривати закономірності й перспективи розвитку суспільства, давати наукові відповіді на актуальні проблеми сучасності, але і розробляти практичні рекомендації і пропозиції щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами. Єдність теорії і практики – характерна риса соціології.

Разом з тим, будь-які соціальні утворення неможливо уявити без людини, її активної творчої діяльності. Сучасні суспільні зміни пред'являють небачені раніше вимоги до здатності людини адаптуватися до нових реалій. Важливу роль у становленні, формуванні особистості, її інтеграції в суспільство відіграють виховання, гуманітарна освіта. Завдяки соціально-гуманітарним знанням і досвіду людина, **по-перше**, засвоює і зберігає створені попередниками духовні багатства соціального світу, виробляє нові культурні цінності; **по-друге**, може підвищити ефективність своєї діяльності щодо самореалізації й вдосконалення навколишнього простору.

Головна функція соціологічної освіти – формування у студентів уміння мислити соціально, адекватно сприймати, осмислювати й тлумачити соціальні процеси та явища і враховувати в своєму бутті розмаїття соціальних чинників.

У пропонованому конспекті курсу лекцій з дисципліни “Соціологія” (1-ша частина) визначається сутність соціологічної науки, її об'єкт, предмет, структура і функції, розглядаються основні етапи становлення соціології як науки а також аналізується суспільство й його системні характеристики.

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО: ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ

1.1. Об'єкт, предмет, категорії соціології

Намагання пізнати осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. Розвиток суспільства та суспільствознавства наприкінці XVIII – початку XIX століття викликав виникнення соціології як самостійної науки. В цей час світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства.

Слід виділити три групи факторів, що сприяли процесу виникнення сучасної соціології.

1. Соціально-економічні фактори – індустріальна революція, ринок вільної праці, розвиток торгівлі та ін.
2. Соціально-політичні фактори – новий соціальний порядок, панування буржуазних шарів, державна бюрократія, парламентаризм і т. ін.
3. Інтелектуальні фактори – філософські ідеї епохи Просвітництва, з її духовними орієнтирами – гуманізмом, раціоналізмом, свободою особи, ідеями Вольтера, Руссо, Сен-Симона та ін.

Варто підкреслити, що процес становлення соціології стимулювався прагненням перебороти умоглядність, абстрактність науки про суспільство, перейти до наукового аналізу конкретних явищ життєдіяльності суспільства, заснованого на спостереженні й експерименті.

Термін “соціологія” походить від латинського слова “societas” (суспільство) та грецького “logos” (слово, вчення). Впровадив його до наукового обігу французький вчений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст. Він, **по-перше**, ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. **По-друге**, О. Конт вважав, що соціологія при дослідженні суспільства повинна ґрунтуватися на позитивних соціальних фактах, а не на абстрактних міркуваннях, застосовувати науковий підхід, заснований на спостереженні й експерименті. На думку О. Конта, соціологія (яку він спочатку називав “соціальною фізикою”) повинна запозичити з природничих наук об'єктивність, перевіреність доказовість. **По-третє**, О. Конт підкреслював необхідність практичного використання науки в області соціальних реформ. Він був глибоко переконаний, що знання, добуті з допомогою наукових досліджень, можна ефективно використовувати для покращення управління добробутом суспільства.

На рубежі XIX-XX ст. у наукових дослідженнях суспільства, поряд з економічним, політичним, демографічним та іншими аспектами, став виокремлюватись й соціологічний. Відповідно предмет соціології став обмежуватись вивченням соціальних аспектів суспільного буття.

Французький філософ і соціолог Еміль Дюркгейм (1858-1917) першим застосував “вузьке” трактування соціології як науки. З його погляду роль соціології полягала, насамперед, у вивченні соціальних факторів і соціальних процесів суспільного життя, їх опису і систематизації. Таким чином, соціологія,

концентруючи увагу на вивченні соціальних факторів і явищ соціальних відносин та процесів, оформлялась як галузь знань, що існує поряд з іншими суспільними науками – філософією, історією, політологією.

Соціологія має своє коло проблем, свою сукупність специфічних понять та уявлень, використовує характерний для неї спосіб порушення питань та знаходження відповідей на них. Усе це дає підстави для визначення сутності соціології як науки про суспільство.

Специфіка соціології визначається її об'єктом та предметом. Предмет та об'єкт соціології, як і будь-якої іншої науки, не тотожні. Об'єктом є все, на що спрямоване дослідження (один і той самий об'єкт можуть вивчати різні науки).

Об'єкт дослідження соціології – суспільство, яке розглядається у двох аспектах:

- як соціальний організм, що складається із взаємопов'язаного комплексу різних елементів – соціальних інститутів, соціальних спільнот, соціальних груп та індивідів;
- як найскладніша природно-історична соціальна система – органічна спільність соціальної, політичної, економічної і духовної сфер.

Складність об'єкта соціології зумовлює особливо ретельне визначення її предмета. Предмет завжди чітко відокремлює сферу й мету дослідження, окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта дослідження.

У сучасній науковій літературі існує кілька поглядів на предмет соціології. Наприклад, соціологія –

- “наука про становлення і функціонування соціальних спільнот, соціальних організацій і процесів...” (В. Ядов);
- “наука про суспільство, як систему, що перебуває в постійному розвитку” (М. Руткевич);
- “...научне дослідження суспільства і соціальних відносин, спосіб вивчення людей” (Н. Смелзер).

Багатоманітні дефініції так чи інакше зводяться до того, що соціологія визначається як наука про **закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних відносин і соціальних процесів, що виникають при взаємодії великих соціальних груп у суспільстві**. Таким чином, предметна сфера соціології охоплює різноманітні дії, зв'язки, відносини, що відбуваються у суспільстві, а також закономірності виникнення і функціонування соціальної реальності.

Соціологія це наука про закономірності становлення, функціонування, розвитку суспільства як соціальної системи, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізм і принципи їх взаємодії.

Визначальною властивістю предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність дії, зв'язків, відносин, явищ і процесів у суспільстві, що мають назву **соціальних**.

Що таке соціальне?

Соціальне – (лат. socialis – товариський, громадський) – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, що формуються індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється

в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Специфіку соціального характеризують такі основні риси:

- це загальна якість, властивість притаманна усім індивідам, спільнотам, що формується в результаті процесів соціалізації інтеграції людини в суспільство, в суспільні відносини;
- це є наслідком спільної діяльності різних індивідів та їх груп і може бути виражено в культурі, оцінках, орієнтаціях духовної діяльності, способі життя людей і т. ін.;
- зміст і характер взаємодії між суб'єктами (індивідами, групами спільнотами) є результатом виконуваних людиною визначених соціальних ролей, що він бере на себе, стаючи членом певної соціальної спільноти.

Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка індивіда, групи зумовлюється поведінкою іншого індивіда або групи (спільноти), незалежно від їх фізичної присутності. Саме в процесі взаємодії індивіди, спільноти впливають один на одного, сприяють інтегруванню певних рис суспільних відносин.

Основою змісту поняття “соціальне” є протилежність “рівність-нерівність”. Відповідно до цього, соціологія – це наука, що вивчає відносини між групами людей, які займають **різне** становище в суспільстві, беруть **неоднакову** участь в економічному, соціальному, політичному і духовному житті, **різняються не лише рівнем але й джерелом** своїх доходів, структурою споживання, способом, якістю та стилем життя, а також структурою ціннісних орієнтирів, мотивами і типом поведінки.

Далі слід визначити категорії соціології, які відображають властивості, суттєві риси, характеристики її предмета, тобто соціальної дійсності.

Соціологічні категорії можна класифікувати за різними підставами (наприклад, за рівнем соціологічної теорії, за обсягом відображення соціальної дійсності, за сутністю соціальних зв'язків, соціальних процесів тощо).

Існує класифікація, за якою соціологічні категорії умовно поділяють на дві основні групи:

1. Категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру з її основними елементами – “соціальна стратифікація”, “соціальна верства”, “соціальна група”, “соціальна спільність”, “особистість” та ін.
2. Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни – “соціальний розвиток”, “соціальна трансформація”, “соціальна мобільність” та ін.
3. Більш поширеним є підхід, за яким виділяють три групи категорій.
4. Загальнонаукові категорії у соціологічному заломленні (“суспільство”, “соціальна система”, “соціальний розвиток” тощо).
5. Безпосередньо соціологічні категорії (“соціальна група”, “соціальний статус”, “соціальна роль”, “стратифікація”, “маргіналізація”, “соціальна мобільність”, “соціальний інститут”, “соціальний контроль” тощо).
6. Категорії дисциплін, суміжних із соціологією (“сім'я”, “особистість” тощо).

Необхідно ще раз підкреслити що центральною для соціології визнають категорію “соціальне”, яка відображає і виражає специфіку буття суспільства в цілому, а відповідно – специфіку всіх соціальних процесів і суб’єктів. Існують також і так звані процедурні соціологічні категорії, які відображають в основному особливості збору, аналізу й обробки соціальної інформації, організації соціологічних досліджень і обробки їх результатів (“соціологічне дослідження”, “методологія”, “методика і техніка дослідження”, “соціологічний вимір”, “емпірична інтерпретація понять” тощо).

Кожна з соціологічних категорій відображає окрему сторону об’єктивного світу, а їх зв’язок, діалектична єдність дають адекватне уявлення про те чи інше соціальне явище, процес, соціальний інститут, соціальну систему.

1.2. Структура системи соціологічного знання

Соціологія як наука про суспільство, соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси та інститути, механізми їх функціонування та взаємодії, має складну структуру. Структура соціологічного знання відображає складність об’єкта і предмета соціології, а також особливості її виникнення та розвитку.

Існує багато підходів до визначення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології. При найширшому визначенні виокремлюють дві предметні зони – макро і – мікрорівень, а також два основних напрями – теоретичний (фундаментальний) і емпіричний (прикладний).

Макросоціологія вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних елементів (К. Маркс, Г. Спенсер, Т. Парсонс, Р. Мертон, М. Вебер, В. Парето та інші).

Мікросоціологія зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистому рівні, який вважається базовим і вирішальним у формуванні складніших форм соціальної поведінки, тобто на все те, що створює і змінює суспільство (Дж. Хоманс, Дж. Мід, Дж. Морено та інші).

Ці рівні взаємопов’язані, оскільки безпосередня повсякденна поведінка людей відбувається в межах конкретних соціальних систем, структур та інститутів.

Два основних напрями соціології – **теоретичний і емпіричний** – виникли в результаті конкретизації соціальної філософії, спеціалізації та кооперації суспільних наук і розвитку емпіричних соціальних досліджень. При цьому до кінця XIX ст. теоретичні та емпіричні соціальні дослідження практично не були взаємопов’язані.

Проте, в процесі розвитку суспільства та наук про нього неухильно зростала потреба в об’єднанні різних рівнів системи соціального знання, а також зростали і вимоги до практичного вирішення соціальних проблем в окремих сферах життєдіяльності людей.

Тому в 50-х рр. XX ст. американський соціолог Р. Мертон запропонував вирішення цієї проблеми, яке полягало у формуванні ще одного рівня соціологічного знання – теорій середнього рівня. На його думку, теорії середнього рівня являють собою систему галузей соціологічної науки, які

вивчають окремі соціальні спільноти, організації, інститути, процеси та явища або окремі сфери суспільного життя.

Завдяки розвитку соціологічних теорій середнього рівня система соціологічного знання на сучасному етапі свого розвитку набула трирівневої структури:

1. Загальносоціологічна теорія, або фундаментальний рівень знання.
2. Соціологічні теорії середнього рівня, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних положень до емпіричних знань.
3. Конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.

Теоретична соціологія охоплює різноманітні течії, школи, напрями, концепції, які зі своїх методологічних позицій пояснюють закономірності розвитку і функціонування суспільства загалом, дають їм свої інтерпретації. Наприклад, теорія суспільно-економічної формації (К. Маркс), структурно-функціональна теорія суспільства (Т. Парсонс), теорії соціального конфлікту (К. Маркс, Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Дарендорф), соціокультурні (П. Сорокін, А. Тойнбі та ін.), індустріально-технологічні (Р. Арон, Д. Белл, А. Тоффлер, З. Бжезінський, А. Турен) тощо.

Теоретична соціологія охоплює на високому рівні абстрагування причинні зв'язки в розвиткові соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки в загальному вигляді.

При цьому, загальносоціологічна теорія, концентруючи в собі систему перевірених вихідних наукових тверджень, є базою для розвитку соціологічних теорій середнього рівня.

Соціологічні теорії середнього рівня – це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження закономірності розвитку відносно самостійних, специфічних підсистем суспільного цілого і соціальних процесів.

Типологію теорій середнього рівня становлять:

1. Спеціальні соціологічні теорії, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих спільнот, а також сутність і основні характеристики людини соціальної (наприклад, соціологія особистості, колективу, сім'ї, етносоціологія, соціологія молоді й інших вікових груп).
2. Галузеві соціологічні теорії, що вивчають механізми життєдіяльності і функціонування окремих сфер суспільства, соціальну реалізацію форм суспільної свідомості (наприклад, соціологія праці, управління, освіти, виховання, економіки, політики, права, охорони здоров'я, громадської думки).

Теорії середнього рівня надають можливість, **по-перше**, створити надійну та зручну теоретичну основу для дослідження конкретних сфер людської діяльності й окремих соціальних структур; **по-друге** – сприяти удосконаленню регулювання соціальних процесів, відносин на рівні соціальних інститутів, окремих сфер соціального життя суспільства та його ланок.

Емпіричні соціологічні дослідження – третій рівень системи соціологічного знання – являють собою інструмент встановлення і узагальнення

соціальних фактів за допомогою прямої або опосередкованої реєстрації здійснених подій, характерних для соціальних явищ, об'єктів і процесів, що вивчаються. Предметом аналізу тут стають різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних груп, тобто відображення соціальної реальності у людській свідомості (на відміну від теоретичного дослідження, у межах якого соціолог оперує науковими категоріями, що відображають сутність якості соціальних процесів і явищ). Слід звернути увагу й на те, що емпіричне дослідження є не тільки збиранням та відбором соціальних фактів, що підтверджують (або спростовують) теоретичні гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які використовуючи соціологічні методи збирання інформації (аналіз документів, опитування, спостереження, соціальний експеримент), дають можливість зареєструвати соціальні факти, що є базою подальших теоретичних досліджень, а також обґрунтованих прогнозів, пропозицій, рекомендацій для керівництва органів влади й управління, спеціалістів несоціологічних галузей наукового знання.

1.3. Функції соціології

Зв'язок соціології з життям суспільства реалізується через ті функції, які вона виконує. Функції соціології визначають основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. У сучасній соціологічній літературі виділяють такі найважливіші функції соціології: теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну, а також специфічні функції – гуманістичну, описову, інформаційну, прогностичну, соціального контролю, соціального управління.

Теоретико-пізнавальна функція полягає у концентрації, поясненні, збагаченні наявного соціологічного знання, в розробці законів, категорій і методів цієї науки на основі дослідження соціальної реальності.

Практико-перетворювальна функція тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною, оскільки єдність теорії та практики – характерна риса соціології. Сутність її виявляється у розробці науково обґрунтованих практичних рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами та суспільством у цілому.

Світоглядно-ідеологічна функція впливає з об'єктивної участі соціології в соціально-політичному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку. Спрямована на формування соціологічного стилю мислення, поглядів людини на суспільство, глибоке та всебічне засвоєння наукової ідеології.

Гуманістична функція полягає в розробці цілей соціального розвитку, формуванні соціальних ідеалів і цінностей. Соціологія є чинником, що сприяє гуманізації суспільства. Гуманістична установка, центром якої є людина, супроводжує реалізацію всіх інших функцій соціології.

Описова функція передбачає систематизацію, опис, нагромадження одержаного дослідницького матеріалу у вигляді різного роду наукових звітів, статей, книг тощо. На основі цих досліджень складаються висновки та

приймаються відповідні рішення щодо управління різними соціальними об'єктами.

Інформаційна функція – це збирання, систематизація соціологічної інформації, яку одержують у результаті проведення досліджень. Її використовують соціологи – для з'ясування особливостей розвитку соціальних процесів; керівники державних та інших установ – для прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

Прогностична функція полягає у формуванні соціальних прогнозів. Соціологічні дослідження завершуються створенням короткострокового або довгострокового прогнозу розвитку того чи іншого об'єкта, що досліджується.

Функція соціального управління пов'язана з використанням соціологічної інформації для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними об'єктами.

Отже функції соціології визначають не тільки її обов'язки перед суспільством, а й місце в системі суспільних наук.

Місце соціології в системі соціально-гуманітарних наук визначається, **по-перше**, тим, що вона містить загальну соціологічну теорію, яка виступає теорією та методологією всіх інших суспільних наук. **По-друге**, всі соціально-гуманітарні науки використовують методику й техніку вивчення людини, її діяльності, соціальних спільнот, суспільства, розроблені соціологією.

Соціологія, як система знань, не може розвиватися і виконувати свої функції не взаємодіючи з іншими суспільними науками.

Наприклад, багато спільного між соціологією та **філософією**. Закони, категорії, принципи філософії лежать в основі понять соціології суспільства, суспільних відносин, соціальних зв'язків, соціальних дій тощо. Але соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами. Соціологія вирішує завдання непосильні загальній філософії – безпосередньо перероблює конкретні дані суспільного життя.

Соціологія тісно зв'язана з **історією**. Історія і соціологія мають об'єктом вивчення суспільство. Обидві науки відтворюють соціальну дійсність в єдності певних соціальних закономірностей й індивідуальних неповторних явищ процесів, що впливають на зигзаги у розвитку суспільства. Виявити еволюцію суб'єктивно-об'єктивних зв'язків, відносин, норм та цінностей можливо лише спільними зусиллями історії та соціології.

Зв'язок соціології з **політологією** виявляється, по-перше, в тому, що з'ясувати закономірності політичного життя можна лише за умови розгляду суспільства вцілому, як соціальної системи; по-друге, суспільство неможна пізнати і змінити без впливу на нього різноманітних політичних структур. Взаємодія соціології та політології покликала до життя нову галузь науки – політичну соціологію.

Соціологія не може не взаємодіяти з **економічною наукою**, предметом якої є вивчення основної форми існування суспільства – матеріального виробництва та економічної діяльності. Зміни в засобах виробництва, зміна ролі і місця людини у виробничому процесі впливає на еволюцію суспільної

діяльності людей. Сама ж трудова діяльність людини змінюється з урахуванням розвитку людини як соціальної істоти (це досліджує уже соціологія).

Отже, соціологія функціонує у тісній взаємодії з іншими соціально-гуманітарними науками, продукуючи теорію про суспільство, його структури, ідеї про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Охарактеризуйте відмінні риси об'єкта та предмета соціології як науки.
2. Які особливості категорії “соціальне” в соціології?
3. Які основні завдання соціологічної науки на сучасному етапі? Чим вони зумовлені?
4. Як взаємодіють різні елементи соціологічного знання?
5. Чим відрізняються макро і мікросоціологічні теорії?
6. У чому суть основних функцій соціології?
7. Охарактеризуйте взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство.

ТЕМА 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

У становленні й розвитку соціології як науки можна виділити наступні періоди:

- Ранній або підготовчий період (від античності до 30-40-х рр. 19 століття).
- Період виникнення й розвитку класичної соціології (від 30-40-х рр. 19 століття до 30-40-х рр. 20 ст.).
- Період сучасної соціології (з середини 20 ст. і до наших днів).

2.1. Підготовчий період соціології

У рамках підготовчого періоду виділяють кілька етапів формування поглядів на суспільство, закони його розвитку: античний, середньовічний, епоха Відродження й Просвітництва. Перші в історії європейської думки теорії суспільства виникли в античній філософії. Найбільш значні з них належать великим давньогрецьким філософам **Платону (428-347 рр. до н.е.)** і **Аристотелю (384-322 рр. до н.е.)**. Соціальні погляди Платона більш повно розкриваються у його праці “Держава”. Головна його думка полягає в тому, що людське суспільство повинне втілювати ідеальну суспільну систему. Ця система свідомо будується й управляється інтелектуальною елітою відповідно до принципів розуму й доцільності.

За Платоном, стабільним вважається суспільство, поділене на три класи: вищий, що складається з мудреців, які керують державою; середній, що включає воїнів, які охороняють його від анархії й безладдя; нижчий, що складається з ремісників і селян. Належність до інтелектуальної еліти, на його думку, обумовлена походженням. Платон вважав, що люди від природи не рівні, і керувати можуть тільки ті, хто від народження наділений вищими якостями –

мудреці й філософи. Вони повинні зберігати моральну чистоту й бути зразком для нижчих верств суспільства.

Аристотель також виділяє в суспільстві три класи (стани): багата плутократія, середній клас – опора суспільства й позбавлені власності бідняки. Держава, за Аристотелем, найкраще розвивається в тому випадку, якщо: 1) маси позбавлених власності бідняків не відсторонені від участі в управлінні; 2) егоїстичні інтереси багатой плутократії обмежені; 3) середній стан більш чисельний і сильніший, ніж два інших. Недосконалість суспільства, за Аристотелем, виправляється не зрівняльним розподілом; законодавець повинен прагнути не до загальної рівності, а до вирівнювання життєвих шансів.

На відміну від Платона, Аристотель відзначав здатність приватної власності розвивати здорові егоїстичні інтереси; колективна ж власність, на його думку, породжує бідність й озлобленість. Однак, надмірна нерівність у власності небезпечна для держави. Аристотель ідеальним, стабільним вважає суспільство, у якому переважає заможний середній стан.

Давньоримська соціологічна думка вбачала в суспільстві єдність вільних індивідів, пов'язаних між собою спільними інтересами. Хоча, осередком суспільства, вважали римляни, є не індивід, а родина.

У епоху середньовіччя заслуговують на увагу думки **Августина Блаженого (IV – V ст.)** про те, що суспільство розвивається в визначеному напрямку, тобто воно телеологічно (від грец. Телеос – такий, що досягає мети). Визначальною є також ідея Августина про існування в людині двох сутностей. Перше – гріховне, що виявляється в пануванні “людини над людиною”, і друге – божественне, представлене в житті церковної громади, де всі люди рівні.

Цікаві ідеї й іншого видатного мислителя Середньовіччя – **Фоми Аквінського (XIII ст.)**, який розглядав людину як “тварину суспільну та політичну” і заклав традицію вивчення суспільних цінностей та норм відносин між ними.

Епоху Відродження (XIV ст. – середина XVI ст.) цілком можна вважати новим етапом у розвитку соціальної думки, яка стала синтезом культури, філософії, політичних знань, що притаманні античності та середньовіччю. **Еразм Роттердамський, Томас Мор, Ніколо Макіавеллі** – далеко не повний перелік великих вчених, які розглядали проблеми суспільного життя, особистості, її поведінки в суспільстві. У цьому плані особливий інтерес становить робота італійського політичного діяча **Н. Макіавеллі (1469-1527 рр.)** – “Государь”. У ній описуються принципи державотворення за умов, коли в народі нерозвинені громадянські чесноти, але акцент робиться не на соціальній структурі суспільства, а на поведінці політичного лідера й тих законів, знання яких необхідно державному діячеві для грамотного керування суспільством.

У новий час (кін. XVI ст. – поч. XVII ст.) виникає ідея про те, що суспільство – частина природи. У рамках такого підходу англійський філософ **Томас Гоббс** розробив теорію суспільного договору, яка стала основою вчення про громадянське суспільство. □

На думку Т.Гоббса, “природний” стан людей – “війна всіх проти всіх”, суперництво індивідів у боротьбі за існування. Як наслідок – страх одних людей

перед іншими, що змушує їх створити громадянське суспільство, яке ґрунтується на договірній основі, юридичних нормах, визнаних усіма. У результаті суспільного договору припиняється війна всіх проти всіх: громадяни добровільно обмежують свою особисту свободу, отримуючи взамін надійний захист.

Останній етап першого періоду розвитку соціологічних ідей (XVIII століття) примітний розробками таких мислителів епохи Просвітництва як Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, А.Фергюсон і К.А. Сен-Сімон.

Монтеск'є Ш. (1689-1775) у роботі “Про дух законів”, дослідивши різні форми правління в суспільстві, визначив, що воля індивідів у ньому залежить від рівноваги сил між різними соціальними групами чи установами. Відштовхуючись від цієї ідеї, він розробив принцип розподілу влади. Природними законами суспільства Монтеск'є вважав “мир”, “прагнення людини добувати собі їжу”, “прохання однієї людини до іншої”, “бажання людини жити в суспільстві”.

Руссо Ж.-Ж. (1712-1778) – розвивав ідею формування суспільства рівноправних і моральних людей, які б за допомогою позакласових народних зборів колективно визначали закони, що виражають волю кожного індивіда. Згідно з Руссо, за своїми природними даними люди споконвіку нерівні між собою. Пізніше, з появою приватної власності, це перетворюється на економічну й політичну нерівність. Небезпека зіткнення між власниками і незаможними формує потребу в громадянському мирі, що забезпечується укладенням суспільного договору. Суттєво, що в основі цього договору лежить невідчужуваність свободи особистості й “народного суверенітету”.

Фергюсон А. (1723-1816) – висловлював близьку для майбутніх поколінь соціологів ідею про виникнення цивілізованого (громадянського) суспільства з таких попередніх станів як “дикість” й “варварство”. Суттєво, що дикість за Фергюсоном не означає приватної власності, що з'являється тільки в період варварства, породжуючи егоїстичну гонитву за наживою. Згодом це перетворюється на проблему соціального порядку й відчужувальний вплив капіталістичного поділу праці.

Сен-Сімон К.А. (1760-1825) – вказав на необхідність створення нової науки про людину, названої ним “соціальною фізіологією” або “соціальною фізикою”, що, спираючись на всі інші науки, орієнтувалася б на факти й точні методи дослідження. За Сен-Сімоном, історія суспільства – це історія прогресу людського розуму, що проходить три стадії. Перша – теологічна, для якої характерні релігійні уявлення; друга – метафізична, при якій панують абстрактні філософські ідеї; третя – позитивна, коли виникає вже власне наука про суспільство, за допомогою якої воно управляється.

Усі ці різноманітні соціальні теорії, що належать передісторії соціології, відіграли помітну роль у подальшому розвитку науки, вплинувши на формування не тільки класичних, але й сучасних поглядів на закономірності становлення й розвитку суспільства.

2.2. Класична соціологія

У другій третині ХІХ століття соціологія вже перетворюється на окрему науку, що обумовлено такими теоретичними чинниками:

- ідеєю про те, що існування суспільства має певну логіку, виявити яку можна тільки за допомогою наукового дослідження;
- сформованою ідеєю історизму, що викликала прагнення збагнути зміст й спрямованість історичного процесу.

Незабаром у соціології визначилися такі напрямки:

ГЕОГРАФІЧНИЙ НАПРЯМОК – перша наукова школа в соціології, що розглядає географічне положення й природні умови існування суспільства як визначальні чинники розвитку суспільного життя;

СОЦІАЛ-ДАРВІНІЗМ – напрямок у соціології, що, вбачаючи в теорії Ч.Дарвіна універсальну модель еволюційного прогресу, пояснював еволюцію суспільного життя біологічними законами природного відбору й боротьби за існування;

ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК – ряд соціологічних концепцій, що прагнули зрозуміти суспільство з позицій мотивації поведінки людей.

Так, наприклад, деякі представники цього напрямку первинними соціальними чинниками вважали бажання індивідів (голод, спрагу, статеві потреби), інші – “свідомість роду”, що обумовлює взаємодію індивідів, треті шукали підґрунтя суспільства в інстинктах й емоціях, четверті – у груповій психології та ін.

Провідними представниками класичної соціології, що визначили її розвиток не тільки в ХІХ столітті, але й протягом усього ХХ століття, є О.Конт, К.Маркс, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм і М.Вебер.

Конт О. (1798-1857) – автор терміну “соціологія” і самої ідеї про необхідність створення цієї галузі знання. Конт прагнув виробити раціональний підхід до вивчення суспільства, основу якого становили б спостереження й експеримент, історичний метод. Такий підхід дістав назву позитивізму і мав забезпечити, на думку О.Конта, практичну основу для нового, стійкого суспільного порядку. Позитивістська соціологія Конта складається із двох взаємозалежних частин – соціальної статистики й соціальної динаміки. Соціальна статистика вивчає структуру суспільства, функції його основних інститутів, а соціальна динаміка – процеси соціальних змін, закони розвитку соціальних систем. Суспільство – складна система відносин, цілісний організм, про окремі структурні елементи якого можна судити тільки в співвідношенні із цілим. Дві ідеї Конта окреслюються у подальшому розвитку соціології: перша – застосування наукових методів для вивчення суспільства; друга – практичне використання науки для здійснення соціальних реформ.

Маркс К. (1818-1883) – німецький економіст, філософ, соціолог і суспільний діяч. Його загальна теорія суспільства має такий вигляд: фундамент суспільства – це економічні (виробничі) відносини, які в остаточному підсумку і визначають формування й розвиток як соціальних структур, так й ідей, що циркулюють у суспільстві. Основними елементами соціальної структури є класи

– групи людей з однаковим ставленням до засобів виробництва, а відтак – з однаковими інтересами. Ці інтереси визначають поведінку класів і тим самим хід історії. Тому, за Марксом, вивчаючи класи й взаємини між ними, ми пізнаємо не тільки суспільство, але й напрямок його розвитку.

Спенсер Г. (1820-1903) – англійський філософ і соціолог-позитивіст, основоположник органічної школи в соціології. Він вважав, що вчення Ч.Дарвіна може бути застосовано до всіх аспектів розвитку Всесвіту, включно історію людського суспільства. Спенсер вважав, що подібно до біологічних організмів, суспільство розвивається від порівняно простого стану, де всі частини взаємозамінні, у напрямку складної структури із зовсім несхожими між собою елементами. Всі частини мають функціонувати на благо цілого, такий взаємозв'язок є основою соціальної інтеграції.

За Спенсером, “природний відбір” відбувається й у людському суспільстві, сприяючи виживанню найбільш пристосованих (“соціальний дарвінізм”). Для людства, на його думку, корисно позбутися непристосованих індивідів, що, при невтручанні права в соціальний процес, призведе до природної й стійкої рівноваги інтересів.

Дюркгейм Е. (1858-1917) – один із засновників класичної соціології. Розглядаючи соціологію як самостійну науку, стверджував, що її предметом є соціальний факт, головною особливістю якого є незалежне від індивіда існування й здатність здійснювати на нього тиск. До таких фактів, на його думку, належать щільність населення, частота контактів між людьми, наявність шляхів сполучення, характер поселень та ін., а також колективна свідомість, наприклад, релігія, право, мораль та ін. відстоював ідею суспільної солідарності, що ґрунтується на поділі праці й обміні продуктами діяльності.

Найважливішими роботами Е.Дюркгейма є: “Поділ праці в суспільстві” (1893), “Правила соціологічного методу” (1895), “Самогубство” (1897), “Первинні форми релігійного життя” (1912).

Вебер М. (1864-1920) – видатний німецький соціолог, економіст, історик, соціальний філософ, соціологічні ідеї якого вплинули на розвиток соціологічної думки ХХ століття. Розробляв методологію пізнання суспільства, вважаючи при цьому, що при його вивченні виникають теоретичні узагальнення – “ідеальні типи”, які хоча й не в змозі охопити всю складність соціальної дійсності, все-таки є логічними еталонами, порівнюючи з якими емпіричні явища, можна краще зрозуміти причинну обумовленість, тенденції й закономірності їхнього розвитку. Розробку соціологічних проблем і категорій здійснював у руслі масштабних досліджень у галузі історії, господарства, права, релігії, культури. Предмет досліджень визначав як “розуміючу соціологію”, тобто як таке вивчення соціальної дійсності людини, що передбачає розуміння суті цієї дійсності й причинне пояснення. Для цього він ввів у соціологічну теорію поняття “соціальної дії”.

Суттю соціальної дії, вважав Вебер, є те, що воно, на відміну від інших проявів життєдіяльності людини, свідомо співвіднесено з діями інших людей і спрямоване на них.

Методи розуміючої соціології Вебер використав, наприклад, для вивчення соціальної стратифікації суспільства та її зв'язків з релігійними течіями. Так, капіталізм Вебер розглядав як тип економічної поведінки, характер якої формується за певних умов. Тому європейський капіталізм, за Вебером, це раціональна економічна поведінка, що виникла під впливом протестантських аскетичних цінностей, які поступово раціоналізували економіку, а потім і європейську політику, право, культуру.

У цілому, Вебер, як і К.Маркс, вважав, що економічні інтереси є головною, часто вирішальною, рушійною силою людської діяльності, заперечуючи при цьому, щоправда, марксистське положення про антагонізм основних класів буржуазного суспільства.

2.3. Сучасний етап розвитку соціології

Сучасна соціологія досліджує суспільство на двох рівнях: макро- і мікрорівні.

Макросоціологія досліджує більші соціальні об'єкти – суспільство в цілому, складові його частини (системи, підсистеми, сфери), масштабні соціальні явища, процеси, інститути, поведінку великих мас людей.

Мікросоціологія вивчає так звані мікрооб'єкти – міжособистісні взаємодії й відносини, комунікативні зв'язки в малих групах, поведінку індивідів, окремі “мікро масштабні” соціальні процеси та явища.

Серед усіх теорій обох рівнів найбільш визнаними є нижчезазначені.

Макросоціологічні теорії:

Структурний функціоналізм. У рамках цього підходу суспільство розглядається як соціальна система, що існує завдяки тому, що елементи її соціальної структури узгоджено виконують певні функції для підтримки цілісності соціальної системи. Найбільш повно основи цього підходу викладено в роботах американського соціолога **Толкотта Парсонса (1902-1979)**. За Парсонсом, соціальні системи зіштовхуються із чотирма найважливішими проблемами. По-перше, вони мають забезпечити одержання ресурсів з навколишнього середовища та їх розподіл усередині системи. По-друге, соціальна система має бути здатна мобілізувати ресурси для досягнення певних цілей, попередньо встановлюючи пріоритет між ними. По-третє, відносини усередині системи повинні координуватися й регулюватися а, отже, мати налагоджений механізм “інтеграції”. По-четверте, повинні існувати шляхи вироблення такої мотивації індивідів, що входять у соціальну систему, яка забезпечила б відповідність їхньої діяльності цілям системи. З огляду на це соціологія, за Парсонсом, має вивчати структуру суспільства, що у свою чергу повинна розглядатися в аспекті її функціональних наслідків для рішення названих проблем.

Розвитком структурного функціоналізму є теорія соціальних змін. Прихильники цього напрямку (наприклад, американський соціолог **Р.Мертон**)

доповнили структурно-функціональну концепцію поняттям “дисфункція”, що дозволило створити причинно-наслідкову модель аналізу суспільних систем.

За Мертоном, соціальна система або її частини мають здатність відхилятися від прийнятої нормативної моделі й тим самим порушувати сталу функціональну залежність. Коли така здатність реалізується, то настає або новий етап у пристосуванні суспільства до наявного порядку, або відбуваються певні зміни в нормативній системі цього суспільства.

Теорія соціального конфлікту. Прихильники цієї теорії, спираючись на ідеї К.Маркса, М.Вебера, В.Парето та ін., стверджують, що глибокий аналіз суспільства завжди має стосуватися проблем боротьби за владу між конфліктуєчими соціальними групами. Наприклад, німецький соціолог Р.Дарендорф сформулював такі положення теорії конфлікту:

1. Головними відмінними рисами будь-якого суспільства є ПАНУВАННЯ, КОНФЛІКТ і ПРИДУШЕННЯ.
2. Суспільна структура заснована на владі одних груп людей над іншими.
3. У кожній з таких груп є спільні інтереси незалежно від того, усвідомлюють це члени групи чи ні; інтереси окремих груп різні або й протилежні.
4. Коли люди усвідомлюють свої спільні інтереси, то вони можуть утворювати суспільний клас, що виявляє себе у формі профспілкового руху, політичної партії та ін.

Конфлікт між класами загострюється, якщо:

- а) майже вся влада зосереджена в руках невеликої групи людей, а інші майже повністю позбавлені її;
- б) ті, хто позбавлений влади, не мають можливості одержати її;
- в) люди можуть вільно організовувати політичні групи.

Функціоналізм і теорія конфлікту різні за своєю суттю. Прихильники першого підходу розглядають суспільство як стійке і єдине ціле, прихильники другого – як змінне і конфліктне. Функціоналісти надають великого значення згоді всіх членів суспільства, а послідовники теорії конфлікту – проявам придушення одних членів суспільства іншими.

Мікросоціологічні теорії:

Теорія соціального обміну (Дж. Хоманс, П.Блау). Теорія соціального обміну базується на припущенні, що індивіди є раціональними економічними суб'єктами, які постійно прагнуть збільшити особистий прибуток (у вигляді грошей, товарів, послуг, престижу та ін.). У цьому випадку основою суспільного буття виступають елементарні акти обміну вигодами, що й формує різноманітні структурні утворення (соціальні інститути, розподіл влади й престижу).

Прикметно, що якщо, наприклад, структурні функціоналісти абсолютизують нормативну сторону життєдіяльності суспільства, то прихильники соціального обміну, навпаки, проголошують перевагу психічного над соціальним.

Теорія символічного інтеракціонізму (Дж.Мід, Г.Блумер, А.Стросс та ін.). Представники цього напрямку розглядають соціальну поведінку людей як взаємодію (інтеракцію) індивідів, що відбувається на несимволічному

(безпосередні реакції) або на символічному рівнях. В останньому випадку між людьми виникає діалог, оскільки тут здійснюється обмін знаннями й розуміннями.

Символічні інтеракціоністи, по-перше, прагнуть пояснити поведінку людей з огляду не на їхні індивідуальні потяги, потреби, інтереси, а на суспільство, що інтерпретується як сукупність міжіндивідуальних взаємодій; по-друге, вони розглядають всі різноманітні зв'язки людини з речами, природою, іншими людьми, групами людей і суспільством у цілому як зв'язки, опосередковані символами. Основною сферою застосування символів є так звані соціальні ролі, які фіксуються в системі мовних та інших символів.

Етнометодологія (Г.Гарфінкель, А.Сікурел та ін.). Прихильники цього підходу свою увагу звертають на вивчення прийнятих на віру правил і понять, що визначають поведінку людей у процесі їхнього спілкування з іншими людьми. На їхню думку, життя подібне до театру, тому вони вважають, що люди в житті, щоб справити враження й тим самим впливати на інших, відіграють ролі як актори на сцені, які вони свідомо обирають для себе.

Соціометрія (Дж.Морено). Представники цього напрямку вважають, що основою суспільного життя є “соціальний атом” – індивід, що вступає в емоційні зв'язки з іншими індивідами. Ці зв'язки формують “соціометричну матрицю” – сплетення індивідуальних симпатій або антипатій, що є невидимою, внутрішньою, неформальною мікроструктурою кожної групи поряд із зовнішньою, офіційною макроструктурою. Істотно, що соціальна дійсність незмінно конфліктна через розбіжність зовнішньої структури й емоційних відносин. Тому, щоб правильно розуміти процеси, які відбуваються в суспільстві, необхідно навчитися вимірювати “соціодинамічну різницю між офіційним суспільством і соціометричною матрицею”.

2.4. Розвиток вітчизняної соціології

Вітчизняна соціологія не має таких фігур світового значення, як Маркс, Вебер, Дюркгейм та ін. Але зростання національної самосвідомості в колах української інтелігенції в ХІХ- початку ХХ століття не могло обійтися без відповідей на питання соціологічного характеру. Тому до соціології зверталися не тільки суспільствознавці, але й письменники, політики, журналісти. Їхні роботи в галузі соціології являють собою безцінний внесок у розвиток вітчизняної думки. Нижче наведено імена найбільш відомих осіб української історії, що приділяли серйозну увагу соціологічним проблемам.

Антонович В. (1834-1908) – історик, археолог. Здійснив внесок у становлення української соціології, вважаючи, що нація – це “група людей, рідних і близьких між собою натурою, здібностями, правом, розумом, темпераментом”. Істотно, що в суть нації він включав як природні її сторони, так і набуті на їхньому фундаменті культурні риси.

Бочковський О. (1884-1939) – соціолог, публіцист і громадський діяч. Займався дослідженням народотворчого процесу, в якому виділяв два етапи: етногенез, що охоплює період від становлення народу до нації, і націогенез. Цей процес має кілька передумов: господарсько-економічні зв'язки окремих верств

суспільства; природні умови; територіальну стабілізацію населення; географічне середовище. Результатом народотворчого розвитку є нація, у межах якої переборюється соціальний “атомізм”, руйнуються бар’єри між соціальними групами.

У майбутньому, вважав О.І.Бочковський, виникне “світова Унія Народів” – органічний синтез національно свідомих, таких що самовизначилися, культурно розвинених і політично незалежних народів.

Винниченко В. (1880-1951) – видатний український мислитель, письменник, політичний і громадський діяч. Серед усіх проблем соціологічної спрямованості, значну увагу приділяв розробці питання про характер української нації і державності. Вважав, що українська нація – безбуржуазна й що для неї характерна відсутність національних експлуататорських класів.

Відстоював ідею подальшого розвитку суспільства як зближення приватновласницької й державно-кооперативної власності й перетворення їх на “правдиво-кооперативну форму” (Винниченко називав її колектократією), під якою він розумів соціалізм.

Бовк Ф. (1847-1918) – антрополог, етнограф, громадський діяч. Розглядав соціологію як науку про суспільне життя, вважаючи, що всі суспільні явища й форми з’явилися не в результаті втручання зовнішніх сил, а як наслідок багатоступеневого розвитку фізичної природи людини. Вважав, що однаковість фізичної природи людини обумовлює більшу або меншу одноманітність соціальних явищ, у той час як різні умови середовища спричиняють їхню розмаїтість.

Донцов Д. (1883-1973) – публіцист, літературний критик і політик. Вважаючи, що в суспільному розвитку провідну роль відіграють ірраціональні (підсвідомі) чинники, відстоював ідеологію вольового націоналізму. При цьому він вважав, що прогрес – це право сильних націй організовувати людей і народи для посилення панівної культури й цивілізації. Суттєво, що за Донцовим, нація очолюється її елітою (кастою, аристократією), що, керуючись виключно інтересами всього суспільства, а не окремих його частин, і зберігає його єдність.

Драгоманов М. (1841-1895) – філософ, історик, публіцист, громадський діяч. Розуміючи під соціологією універсальну й точну науку про суспільство, прагнув до синтезу всіх суспільних наук. При поясненні розвитку людства заперечував його цільову (телеологічну) природу, що було характерно для популярного на той час у середовищі українських інтелектуалів марксизму, вважаючи, що воно розв’яжеться під впливом безлічі чинників.

Кістяковський Б. (1868-1920) – філософ, соціолог, правознавець. Вважав, що фундаментом соціального буття є психічна взаємодія людей, у результаті якої виникають форми групової свідомості, що стає основою соціальної диференціації. Соціологію розглядав як науку, завданням якої є об’єднання телеологічного й причинно-пояснювального підходу до розуміння суспільного життя.

Ковалевський М. (1851-1916) – соціолог, юрист, історик, політичний діяч. Вважав, що історія розвитку суспільства є результатом взаємодії незалежних одне від одного явищ, процесів і чинників – демографічних, психологічних,

географічних та ін. Намагаючись перебороти однобічність різних соціологічних напрямків, відстоював “теорію соціального прогресу”, який вбачав у розвитку солідарності та єдності між соціальними групами, класами й народами, тобто в соціальній гармонії.

Костомаров М. (1817-1885) – історик, етнограф, письменник. Виходив з положення про те, що історичний розвиток кожного народу визначається його духовними особливостями. У зв'язку із цим він вважав, що для духовної природи українського народу визначальним є панування демократичних основ вічевого устрою його громадського життя й волелюбність.

Куліш П. (1819-1897) – письменник, історик, етнограф. Проповідував соціальну теорію хуторянства, суть якої визначають наступні положення. Природа душі людини двоїста: це серце, що тягнеться до природного, хутірського життя, і це голова, розум, які найбільшою мірою реалізуються в міському неприродному житті. Тому повернення з міста на хутори, заперечення урбанізації, сучасної цивілізації – це повернення до природної простоти й виконання «великого заповіту святої волі».

У своїй роботі “Листи з хутора” Куліш пропонував у такий спосіб “оселянити” міську Європу: “Треба містам розсипатися на села, на хутори і з'їздитися лише до контор на засідання на короткий час... не розриваючи сусідських зв'язків із селянами – лише тоді бідність як-небудь урівнялася б з багатством”.

Липинський В. (1882-1931) – видатний соціальний мислитель, політичний діяч, соціолог й історик. Будучи одним з авторів теорії еліти, вважав, що невід'ємним атрибутом будь-якого суспільства є наявність у ньому привілейованого прошарку, здатного переборювати деструктивні суспільні тенденції й захищати національну державу. Еліта, що характеризується двома ознаками – силою й авторитетом, за способом організації свого панування поділяється на три типи: охлократію, коли відсутній класовий розподіл суспільства; класократію, коли в суспільстві присутні “органічні” класи; і демократію, коли відбувається розпад класів, а загальна мораль і віра витісняються порожньою раціональністю й утилітаризмом. Майбутнє України Липинський бачив у встановленні влади класократичної еліти на чолі з гетьманом.

Подолінський С. (1850-1891) – публіцист, економіст, соціолог. Досліджуючи природу соціальної диференціації й нерівності, вважав, що в їхньому підґрунті лежить додана вартість, що є проявом такого суспільного закону як боротьба за існування. Але поряд із цим законом існує й закон зростання солідарності людей, що з розвитком суспільства здобуває все більшу вагу.

Відштовхуючись від зазначених законів, Подолінський формулює тезу про те, що в суспільстві, в якому панує солідарність, дарвінівський закон боротьби за існування виявляється у висуванні найбільш розвинених індивідів на перші місця в науці, мистецтві, у сфері морального авторитету. Подолінський обстоював ідею про те, що одним з вимірів соціальної диференціації й соціальної мобільності є належність до певної національності.

Потебня О. (1835-1891) – видатний лінгвіст світового рівня. Один із засновників психологічного напрямку в мовознавстві, у контексті якого досліджував соціологічну проблематику. Вказав на численні соціокультурні явища, де мова є найважливішим чинником їхнього існування як за змістом, так і за формою. Підкреслюючи, що “неодмінною умовою існування народу є єдність мови”, Потебня показував, як багато в чому завдяки цьому між членами етносу складається спільність уявлень, вірувань, особливості мислення, форми духовного життя й культури в цілому. І вже на основі цього виникає “дух народу” – його ментальність, культура, спосіб життя та ін.

Старосольський В. (1878-1942) – юрист і соціолог. Займаючись етносоціологією, вважав, що нація утворюється стихійною ірраціональною волею, інстинктом, почуттям приналежності, психічною настроєністю індивідів, тому основною характеристикою нації є національна самосвідомість, а вже потім територія, мова, культура.

Туган-Барановський М. (1865-1919) – відомий економіст, теоретик кооперативного руху, соціолог. Критикуючи марксизм, вважав, що не суспільне виробництво визначає життя суспільства, а господарство як сукупність дій, спрямованих на створення матеріальних умов для задоволення людських потреб. Він вважав, що історичний прогрес виявляється в зменшенні господарського моменту й збільшенні ваги вищих (духовних) видів соціальної діяльності, що існують незалежно від господарства. Велику увагу приділяв проблемі класів – суспільних груп, які перебувають в однаковому економічному становищі щодо процесу присвоєння доданого продукту і тому мають спільні економічні інтереси.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. На які періоди поділяється становлення наукової соціології?
2. Вкажіть спільне і відмінне в поглядах Платона й Аристотеля на суспільство.
3. Розкрийте зміст основної соціологічної ідеї Т.Гоббса.
4. Розкрийте зміст основної соціологічної ідеї Ш.Монтеск'є і вкажіть, який вплив вона здійснила на сучасну політичну практику.
5. Які теоретичні передумови виникнення наукової соціології?
6. Що являє собою “географічна школа” у соціології?
7. Розкрийте зміст соціал-дарвіністського напрямку в соціології.
8. Розкрийте зміст “психологічної школи” у соціології.
9. Соціологічна теорія К.Маркса та її зміст.
10. Е.Дюркгейм і його внесок у соціологію.
11. М.Вебер і його соціологічні ідеї.
12. Які сучасні макросоціологічні теорії ви знаєте?
13. Які сучасні мікросоціологічні теорії ви знаєте?
14. Розкрийте зміст теорії структурного функціоналізму в соціології.

ТЕМА 3. СУСПІЛЬСТВО

3.1. Визначення суспільства та його соціологічного змісту

У побуті суспільство визначається як сукупність людей, що об'єднані конкретними інтересами, потребами або взаємними симпатіями, чи певним видом діяльності. Але в соціології поняття суспільство має більш ширший і універсальний зміст. Недаремно побудова загальної теорії суспільства постійно супроводжується формуванням різних концептуальних засад навіть до визначення суспільства.

Так, наприклад, так звані “**атомістичні**” теорії визначають суспільство як сукупність діючих особистостей або відношень між ними. В сучасній соціології ці концепції більш відомі як “**мережеві**” теорії. Головний акцент тут робиться на діючих індивідах, що сприймають суспільно визначені рішення ізольовано один від одного.

В теоріях “**соціальних груп**” суспільство інтерпретується як сукупність різних перетинаючих одна одну груп людей, а ті, в свою чергу різновидами якоїсь однієї домінуючої групи. В порівнянні з “мережевими” концепціями, де в визначенні суспільства суттєвим компонентом є тип відносин, у “групових” теоріях таким компонентом визнаються людські спільноти.

Існують також дефініції суспільства за якими воно є системою соціальних інститутів і організацій. Суспільство тут – велика сукупність людей, спільно здійснюючих своє життя в межах мережі соціальних інститутів та організацій. За цими концепціями саме ці останні гарантують стійкість відношень між людьми, встановлюючи сталу структуру всіляких форм колективного життя. Визначення в цьому сенсі зветься “**інституціональними**”, оскільки саме в існуванні соціальних інститутів вони вбачають характерні риси суспільства.

Якщо узагальнити усі концепції, то суспільство можна визначити наступним чином: **суспільство – це, підтримувана міццю звичаїв, традицій, законів, соціальних інститутів та таке інше, історично сформована і відносно стійка система засобів і форм взаємодій індивідів та їх груп, в якій визначається всебічна взаємозалежність людей.**

У наведеному визначенні дуже важливо звернути увагу на те, що суспільство розглядається як дуже складна ієрархія соціальних систем, що якісно розрізняються між собою і з яких утворюється цілісна суперсистема. З цього боку головна задача соціології взагалі полягає у вивченні суспільства саме як системи, а отже і її структури, функцій, підсистем та елементів.

Суттєво, що як велика соціальна (соціетальна) система, суспільство складається з безлічі індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин, які інтегруючись між собою утворюють особливу єдність, а ні в якому разі не просту суму елементів. Тобто суспільство є якісно визначеною самостійною субстанцією, де суспільні зв'язки і відносини носять надіндивідуальний, надособистісний характер. А це означає, що вони завжди первинні за відношенням до індивідів. З цього випливає, що людина, народжуючись, вже застає сформовану структуру зв'язків і відносин у суспільстві, в яку вона і включається в процесі своєї соціалізації.

Оскільки ми розглядаємо суспільство як систему, то буде доречно нагадати основні характеристики систем.

Система – це сукупність двох або більшої кількості елементів, що задовольняють наступним вимогам:

1. Поведінка кожного елемента впливає на поведінку цілого.
2. Поведінка елементів та їх вплив на ціле взаємозалежні.
3. Якщо існують підгрупи елементів, то кожна з них впливає на поведінку цілого і ні одна з них не здійснює цей вплив незалежно.

Отже, система – це така цілісність, яку не можна розділити на незалежні частини. Звідси визначаються дві найважливіших властивості системи: частини системи мають якості, що втрачаються, якщо їх відокремити від системи; кожна система має такі суттєві якості, які відсутні у її частин. Тобто, суттєві властивості системи визначаються не діями окремих її частин, навіть якщо вони й найважливіші, а взаємодією між цими частинами. А отже, якщо система розчленовується, то як наслідок вона втрачає свої суттєві властивості.

Всі розглянуті властивості системи в повній мірі виявляються і в процесі функціонування суспільства.

Знову повертаючись до проблеми визначення суспільства додамо, що соціологія широко користується також так званою ролевою концепцією. З цього боку суспільство розглядається як найбільш загальна і складна природно-історична соціальна (чи соціетальна) система, елементами якої є ЛЮДИ, соціальна діяльність, зв'язки і відносини яких обумовлюються:

1. СОЦІАЛЬНИМ ПОЛОЖЕННЯМ (статусом), що вони займають.
2. СОЦІАЛЬНИМИ ФУНКЦІЯМИ (ролями), що вони виконують.
3. СОЦІАЛЬНИМИ НОРМАМИ і ЦІННОСТЯМИ, прийнятими в даній соціальній системі, а отже на які орієнтуються люди в своїй діяльності.
4. ІНДИВІДУАЛЬНИМИ ЯКОСТЯМИ (мотивами, інтересами, ціннісними орієнтаціями та таке інше), які обумовлюють їх діяльність.

Стверджуючи, що суспільство існує тільки завдяки діючим людям, не можна оминати визначення поняття “дія”, точніше “соціальна дія”. Це важливо ще й тому, що мова йде про форму або спосіб вирішення соціальних проблем і суперечностей, основою яких є протистояння інтересів основних соціальних сил даного суспільства. Останнє означає, що лише через соціальну дію і завдяки їй здійснюється суспільний розвиток.

Соціальна дія може розглядатися як в широкому так і в вузькому значенні. В широкому розумінні – **СОЦІАЛЬНА ДІЯ – це будь-яка акція, вчинена соціальним суб'єктом з метою забезпечення своїх інтересів та потреб у даній соціокультурній ситуації.** Згідно з вузьким тлумаченням соціальної дії – **це поведінка діючого суб'єкта, орієнтована на інших суб'єктів і взаємодію з ними.**

Характеризуючи соціальну дію зазначимо також, що це дуже складний процес, у якому виділяються різноманітні аспекти і фази: суб'єкти, що діють, власне сама дія, її джерела, орієнтація, умови і результати. Підкреслимо особливо, що велике значення для формування змісту соціальної дії має

ціннісно-нормативна структура суспільства, що є регулятивним комплексом, який скеровує та координує її орієнтацію та перебіг у конкретних умовах.

Звернемо увагу також і на те, що соціальні дії розрізняються за мірою впливу на відтворення і розвиток суспільних відносин (репродуктивні, креативні, деструктивні): залежно від типу проблем, що розв'язуються (політичні, економічні, екологічні та ін.); за типом суб'єктів, що діють (масові, колективні, індивідуальні); за способом здійснення (реформаторські, революційні); за ступенем раціональності (афективні, традиційні, раціональні); за типом орієнтації (інструментальні, комунікативні); за ступенем мотивування (глибоко мотивовані, свідомо сплановані) тощо.

Ще однією важливою характеристикою суспільства є наявність у нього **ВЛАСТИВОСТІ ДО САМОВІДТВОРЕННЯ**, яка здійснюється за допомогою системи різних функцій. Ці функції є, в першу чергу, наслідком розподілу суспільної праці і доповнюючи одна одну саме і визначають суспільство як особливий соціальний організм. При цьому суттєво зазначити, що диференціація суспільних функцій супроводжується створенням різних безособистісних структур (економічних, соціальних, політичних, культурних та інших інститутів і організацій) як матеріальних носіїв цих функцій. Саме ці структури і заповнюються людьми, що володіють визначеними якостями (соціальними, психологічними, професійними та т. ін.), необхідними для виконання тих чи інших функцій. Тут треба додати, що люди, коли вони виконують суспільні функції, роблять це не ізольовано, а тільки взаємодіючи прямо чи опосередковано один з одним. Внаслідок цього в межах безособистісних соціальних структур складаються також структури міжособистісних відносин, за допомогою яких і виконуються функції безособистісних структур.

Як було зазначено вище, властивість суспільства до самовідтворення реалізується за наявністю особливих безособистісних структур, найважливішими з яких є:

ЕКОНОМІЧНА СТРУКТУРА, що виконує функцію виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ;

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, що виконує функцію соціалізації індивідів, тобто їх перетворення на суб'єктів суспільного життя;

ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА, що виконує функцію соціального управління і соціального контролю;

ІДЕОЛОГІЧНА або ДУХОВНА СТРУКТУРА, що виконує функцію виробництва духовних цінностей.

Усі ці структури суспільства утворюють ієрархічну залежність, у якій економічна система є визначальною, а соціальна, політична та духовна – похідними від неї. Особливістю цієї залежності є те, що вона має діалектичний характер. Це означає, що базове значення економіки до інших сфер суспільного життя не є безумовним. Тобто, за певних умов визначальні і похідні структури міняються місцями і тоді, наприклад, ідеологічні або інші структури впливають на процеси, що відбуваються на рівні структур економічних, визначаючи при цьому їх кінцеву ефективність.

Взагалі, треба підкреслити, що з системного боку суспільство побудовано таким чином, що більш загальні соціальні системи завжди включають до своїх структур як свої похідні нескінченно безліч менш загальних систем, які, в свою чергу, мають зворотний вплив на функціонування базових систем.

Окремо зазначимо, що в процесі функціонування соціальної системи завжди має місце (за всілякими причинами об'єктивного і суб'єктивного характеру) “підміна” функцій, коли суб'єкти соціальних відносин починають виконувати невласиві їм функції. Внаслідок цього порушується баланс у функціонуванні як структурних, так і особистісних елементів соціальної системи, а отже її поведінка стає дисфункціональною, що призводить до деформації системи та її дестабілізації. Єдиним виходом із цієї ситуації є реформування як структурних, так і особистісних елементів соціальної системи, що, в свою чергу, забезпечує її перехід до нового якісного стану.

3.2. Базові компоненти суспільства

Стисло розглянемо базові компоненти суспільства, до яких належать особистості, соціальні групи (соціальні спільноти), соціальні організації, соціальні інститути та соціальні зв'язки, що утворюються між ними та в них. Зазначимо, що особливості інтегрованості усіх цих компонентів обумовлюють таку характеристику суспільства як “СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ”. **Соціальне життя – це сукупність багатоманітних видів та форм спільної діяльності людей, спрямованої на забезпечення умов та засобів їх існування, на реалізацію їх потреб, інтересів, цінностей.** В свою чергу діяльність, що забезпечує соціальне життя, можлива тільки в разі наявності широкого кола так званих СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ. Ці зв'язки, виникаючи під час виконання різних соціальних дій, своїм підсумком мають базові компоненти суспільства, функціонування яких і забезпечує цілісність соціальної системи. Різноманіття згаданих зв'язків має наступний вигляд:

1. Зв'язки, що виникають на рівні взаємодіючих між собою окремих людей, кожна з яких є носієм індивідуальних якостей, наслідком чого є психологічні відносини.
2. Зв'язки, що хоча й виникають на рівні взаємодіючих особистостей, але мають своїм наслідком становлення соціальних відносин і утворення соціальних груп.
3. Зв'язки, що виникають на рівні взаємодіючих груп і в основі яких лежать ті чи інші загальні обставини (життя міста, села, підприємства та т. ін.).
4. Зв'язки, які виникають між соціальними позиціями (статусами), що займають діючі особистості, та між ролями, що виконують ці особистості на основі своїх соціальних позицій.
5. Зв'язки між нормами та цінностями, що визначають характер і зміст діяльності усіх елементів суспільства.

У першому випадку ми розглядаємо суспільство з боку такого його базового компонента як особистість; в другому – з боку соціальних груп; в третьому – з боку соціальної спільноти; в четвертому – з боку соціальної організації; в п'ятому – з боку соціального інституту.

ОСОБИСТІТЬ, якщо дивитись на неї з боку соціології, це є система внутрішньої регуляції соціальної активності людини, зі становленням якої людина стає суб'єктом цієї активності, а через це – й тих соціальних відносин, в які вона вступає. Для інших людей особистість виявляється як певна сукупність соціально значущих рис особи.

Зазначимо, що особистість окремої людини взагалі не є предметом соціологічного дослідження. Соціологія, вивчаючи особистість, фіксує сукупнісні особистісні якості груп людей, характер і розподіли цих якостей та їх сталі сполучення, що характеризують соціокультуральні та інші **ТИПИ ОСОБИСТОСТЕЙ**, розподіли цих типів у соціальних спільнотах та інше. Особлива увага в соціології особистості приділяється дослідженням взаємозв'язків параметрів соціальних структур та особистісних якостей людей у відповідних соціальних групах. В цьому сенсі зауважимо, що розподіли соціальних якостей особистості, поширених у суспільстві, з одного боку завжди детерміновані особливостями його попереднього історичного розвитку, а з другого, є водночас суттєвою домінантою подальшого розвитку суспільства. Ось чому соціологія і розглядає особистість як базовий компонент суспільства.

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ в соціології – це елементи соціальної системи, що являють собою відносно стійку, історично сформовану сукупність людей, об'єднаних на основі загальних, але що особливо важливо, соціально значущих ознак. Їх становлення – це тривалий і складний процес визрівання, що пов'язаний з усвідомленням людьми свого становища, спільності інтересів, цінностей, з формуванням норм групової поведінки. Зазначимо також, що цьому типу соціальної спільноти властиві різні ознаки, серед яких найважливішою є взаємодія і регуляція інтересів, цінностей, потреб і дій до їх реалізації.

Структура і специфіка соціальних груп у кінцевому рахунку пояснюється структурою і специфікою соціально-економічного устрою суспільства, передусім способом виробництва та обумовленою ним класовою структурою. І характеризуються вони насамперед способом взаємовідносин їх членів. Межа соціальної групи окреслюється участю (чи неучастю) тих чи інших індивідів у даному виді спільної діяльності.

СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ – це сукупність людей, об'єднаних якимисьь спільними ознаками (чинниками), наприклад, такими як поселення, мова, релігія, професія, розмір прибутку, єдність мети та завдань діяльності. Соціальні спільноти як елементи соціальної суперсистеми відрізняються тим, що практично усі соціальні системи складаються саме на їхній базі. А це означає, що вони є системоутворюючим чинником суспільства.

Якщо розглянути соціальну спільність більш змістовно, то треба зауважити, що це така сукупність людей, яка визначається:

- умовами їх життєдіяльності (економічні, соціально-статусні, рівень професійної підготовки і освіти, інтереси, потреби тощо), загальними для даної групи особливостями взаємодії індивідів (національними, класовими, соціально-професійними, трудовими і т. д.);
- приналежністю групи взаємодіючих індивідів до тих чи інших соціальних інститутів (сім'я, освіта, наука, релігія, політика, економіка і т. д.).

Окрім вищенаведених своїх суттєвих рис соціальна спільнота має ще й такі особливості: по-перше, вона перебуває в постійному розвитку, зазнаючи змін і самовідновлюючись; по-друге, для кожної спільноти характерний певний набір соціальних цінностей, інтересів, норм, які регулюють взаємодію людей, що складають цю спільноту. Необхідно також звернути увагу і на те, що в основі соціальної спільноти майже завжди лежить прагнення людей до переваг солідарності, об'єднання індивідуальних зусиль.

Відповідно до чинників, що обумовлюють виникнення соціальної спільноти, можна виокремити такі її основні види: по-перше, це соціально-станові спільноті людей – класи, соціальні верстви, соціальні групи та ін.; по-друге, національно-етнічні спільноти (народ, етнос, нація); по-третє, трудові колективи (соціально-професійні об'єднання, групи та ін.); по-четверте, сім'я, соціально-демографічні групи, соціально-територіальні (поселенські) групи.

Відповідно до кількості чинників, що обумовлюють виникнення соціальної спільноти, вона може бути простою і складною. Найважливішими складними соціальними спільнотами є національно-етнічні об'єднання, які виникають на ґрунті спільноті історико-географічного походження та культури. Вочевидь, що такі спільноти формуються поступово в процесі історичного розвитку і, як, наприклад, народ або нація, є невід'ємними характеристиками суспільства та його розвитку.

СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – це форма об'єднання людей з метою досягнення певних цілей на засадах позасобистісних стосунків. Суспільство розглядає цей свій базовий компонент як найважливіший інструмент вирішення економічних, соціальних, політичних, культурних та інших задач.

Соціальні організації являють собою складну, ієрархічно взаємопов'язану систему соціальних позицій і ролей, котрі повинні виконуватися індивідами, які, в свою чергу, завдяки цьому стають членами цього базового компоненту суспільства. Зауважимо, що в організаціях індивіди розподіляються “горизонтально” – за ролями і “вертикально” – за статусами.

З боку окремої людини саме соціальна організація найчастіше дає їй можливість реалізувати свої потреби та інтереси, але в строго визначених межах, які встановлюються соціальним статусом людини і соціальною роллю, що йому запропонована, а також соціальними нормами і цінностями, прийнятими в тій чи іншій організації, а також в суспільстві в цілому.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ – це форма організації і засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. Соціальні інститути (держава, право, політичні партії, армія, церква, школа, сім'я, мораль, освіта тощо) виконують у суспільстві організаційні, регулятивні, управлінські та виховні функції, за допомогою соціальних норм, правил, принципів і санкцій, регулюючи завдяки цьому різні сфери суспільної діяльності.

Соціальні інститути виникають у процесі поділу суспільної праці і диференціації суспільних відносин як засіб здійснення спільної цілеспрямованої діяльності певних груп людей. Спочатку, це стихійно утворювані форми регламентації, контролю, впорядкування та інші процеси інституціоналізації

взаємовідносин між людьми (культові, сімейні, виховні тощо). Надалі вони набувають форм соціальності, втілюючись у системи політичних, правових, ідеологічних, освітніх та інших установ, покликаних забезпечити ефективне функціонування всієї системи суспільних відносин.

3.3. Типологія суспільства

Типологізація суспільства – це його класифікація на основі визначення **найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших**. Залежно від базових критеріїв соціологи по-різному визначають типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, суспільства поділяють на писемні та дописемні. Або з огляду на наявність і стан промислового виробництва суспільство класифікують як традиційне (допромислове) та промислове.

Беручи за основу ціннісні критерії, можна виділити:

- 1) **традиційне суспільство**, у якому індивіди керуються насамперед суспільно сталими, тобто традиційними, цінностями;
- 2) **суспільство, кероване зсередини**, у якому відсутні чіткі моральні норми, тому людина повинна шукати їх в собі, а отже її поведінка визначається особистими цінностями;
- 3) **суспільство, кероване ззовні**, у якому індивід спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки оточуючих його людей та на громадську думку.

Розвиненість управління і соціального розшарування розмежовують суспільства на:

- 1) **просте суспільство**, де маєтся соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність та пріоритет кровних зв'язків;
- 2) **складне суспільство**, яке сформувалось з виникненням додаткового продукту, розвитком позааграрного виробництва, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі.

За політичними режимами суспільства поділяють **на тоталітарне, авторитарне, демократичне**; за панівною релігією – на **християнське, мусульманське, будистське, язичницьке** та таке інше. Марксизм за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури виділяє такі типи суспільства як **первіснообщинна формація, рабовласницька формація, феодална формація, капіталістична формація, комуністична суспільно-економічна формація**.

Розрізняючи суспільство за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

- 1) **суспільство мисливців і збирачів**, структура якого надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків;
- 2) **садівничі суспільства**, які дещо складніше за попередні, але ще не знають, що таке додатковий продукт;

3) **аграрне суспільство**, в якому вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава, а родинні зв'язки перестають бути основою соціальної структури;

4) **промислове суспільство**, яке виникає наприкінці ХУІІІ ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку державного управління.

Застосування цього критерію передбачає, крім перших трьох, **індустріальне** та **постіндустріальне** суспільства, на яких зупинимось докладніше.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – це форма суспільства, яка має розвинуте промислове виробництво, значно знижений відсоток населення, що зайнято в аграрному секторі виробництва, це суспільство де домашнє господарство відділено від виробництва, де відбувається масова урбанізація, поліпшується соціальне споживання, забезпечується масова освіта.

Індустріальне суспільство проіснувало досить недовго – з ХУІІІ ст. до останньої третини ХХ ст. На зміну йому прийшло сучасне суспільство, яке має назву **ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО**.

Концепція постіндустріального суспільства виникла у 70-х рр. ХХ сторіччя, коли американський соціолог Д.Белл у своїй книзі “Майбутнє постіндустріальне суспільство” сформулював основні його прикмети, до яких віднесено: побудова економіки послуг замість економіки виробництва; домінування верстви науково-технічних спеціалістів; центральна роль теоретичного наукового знання як джерела нововведень та політичних рішень у суспільстві; самопідтримуваний технологічний зріст; створення нової інтелектуальної техніки.

Теорія постіндустріального суспільства базується на так званій “хвильовій концепції” розвитку суспільства. За цією концепцією спочатку в історії людства виникла “перша хвиля”, або “сільськогосподарська цивілізація”, де основою економіки, життя, культури, сімейної організації та політики була земля. Потім відбулась промислова революція – “друга хвиля”, завдяки якій приблизно протягом останніх трьох сторіч існувало індустріальне суспільство, де основою було промислове виробництво з акцентуацією на продуктивності праці. Але цей період був нетривкий і в останній треті ХХ ст. виникла “третя хвиля”, з якої почалось постіндустріальне суспільство.

Постіндустріальне суспільство – це така стадія суспільного розвитку, де виробляється як аграрних, так і промислових товарів стільки, що це набагато перевищує власні потреби. Завдяки цьому стрімко зростає сфера послуг, в якій зайнято не менше 50 відсотків працюючих. Крім надвиробництва, такому суспільству властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти та освіченості.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері згасає

роль національної держави, відбувається децентралізація політичної влади, яка частіше делегується згори донизу. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, бо боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу.

У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділи на вищі та нижчі чини) до сіткової організації. Власність перестає бути критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи не володіння власністю, а по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта трансформується в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, має пріоритетний статус і виконує роль групоутворювального чинника.

У зв'язку з тим, що технічною базою постіндустріального суспільства є інформація, його ще називають ІНФОРМАЦІЙНИМ, тобто до його характерних особливостей відносяться передусім розвиток виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. У зв'язку з останнім ще раз підкреслимо, що в аграрному суспільстві економічна діяльність була замкнена на виробництві продуктів харчування, а обмежуючим фактором цієї діяльності була земля. В індустріальному суспільстві головним є виробництво товарів, а обмежуючим фактором – капітал. В інформаційному ж суспільстві основою економічної діяльності є виробництво та використання інформації для ефективного функціонування інших форм виробництва. Обмежуючим фактором у цьому випадку є знання.

Суто з економічного боку зміни, що відбулись при цьому переході, виглядають наступним чином. Якщо в індустріальному суспільстві економічними змінними були праця і капітал, то у постіндустріальному суспільстві в цій якості виступають вже інформація та знання, що стають головним джерелом додаткової вартості

3.4. Проблема визначення головних рис розвитку суспільства

Взагалі соціологія виникла як спроба усвідомлення тих величезних змін у суспільстві ХІХ сторіччя, що були викликані процесами індустріалізації, урбанізації, становленням капіталізму та руйнуванням традиційного, аграрного укладу життя. В зв'язку з цим головним у соціології було, є і буде питання розвитку суспільства, напрямів та механізмів цього розвитку.

Першою в часі спробою відповісти на це питання була так звана “ТЕОРІЯ ЦИКЛІВ”, за якою розвиток суспільства періодично вичерпує свій потенціал і на

якийсь час усе повертається до вихідної точки процесу. Це уявлення виникло ще в стародавні часи. Наприклад, вже Аристотель стверджував: “Те, що вже було, те ще буде; і те, що було зроблено, ще буде зроблено; і нема нічого нового під сонцем”. Ще раніше, у Геродота була наведена повна схема циклів політичної історії суспільства, за якою монархія змінюється на тиранію, потім з’являється олігархія, котру змінює демократія, потім настає час охлократії, за котрою знову приходить монархія і далі по тому ж колу.

Вже в епоху Просвітництва італієць Д.Віко, який чи не найперший припустив можливість наукового вивчення суспільства та його історії, стверджував, що історична регулярність в існуванні суспільства має вигляд висхідної спіралі. Тобто, цикли повторюються, але кожен раз на вищих рівнях спіралі з деякою модифікацією. Виглядає це наступним чином: спершу ми маємо анархію та дикість, потім порядок та цивілізацію, що супроводжується царюванням розуму, і, нарешті, знову повернення до варварства.

Ближче до наших днів парадигма циклів для пояснення функціонування суспільства стає досить популярною. Найбільш відомими в цьому сенсі є теорії росіянина Н.Данилевського, німця О.Шпенглера та англійця А.Тойнбі.

Так Данилевський поділяв історію суспільства на так звані “історико-культурні типи” або цивілізації, що народжуються, досягають фази розквіту і, коли вичерпують свій потенціал, розпадаються. Він піддав критиці погляди європейських соціологів, що конструювали лінійний вектор розвитку суспільства і вбачали в Заході кульмінацію цього розвитку. За Данилевським в історії суспільства існувало багато цивілізацій, серед яких не було і ніколи не буде кращих або більш досконалих. І західна цивілізація з цього боку така ж сама як і інші і виокремлювати тут щось особливе нема підстав.

Майже такої ж концепції дотримувався і О.Шпенглер, який, оцінюючи стан європейської культури (він ототожнював поняття культури та цивілізації), зробив висновок, що вона вже ввійшла в стадію власного розкладу і її чекають погані часи. Суттєво, що цей мислитель взагалі не вбачав ніяких причин як виникнення тих чи інших культур, так і цілей, до яких вони прагнуть.

Найбільш ґрунтовно ідею життєвих циклів цивілізацій сформулював А.Тойнбі, за яким останні виникають завдяки сполученню двох факторів: наявності творчої меншості та оточуючим умовам, які не дуже сприятливі, але й не дуже несприятливі. Такі умови кидають суспільству виклик, проти якого творча меншість знаходить відповідь. Потім виникає новий виклик, на який формується нова ж таки відповідь. Суттєво, що на початку циклу життя цивілізації відповіді більш ефективні, бо люди прикладають до цього чималих зусиль. Але потім творчий потенціал меншості вичерпується, що призводить до розкладу цивілізації, яка поступово зникає.

Наведені приклади циклічних схем функціонування суспільства відносяться більш до соціальної філософії, але цю ідею широко використовують і власне соціологи. Так, наприклад, італієць В.Парето розглядав суспільство як соціальну систему, що проходить нескінчену низку фаз рівноваги, дестабілізації і знову рівноваги. Такі фази характерні як для суспільства в цілому, так і для його сегментів – політиці, економіки та ідеології. Суттєво, що первинними

носіями цих фаз за Парето є суспільні еліти, які спершу підіймаються на вершину суспільства, а потім падають з неї, поступаючись місцем іншим елітам. Свій погляд цей соціолог влучно сформулював у виразі, що “історія – це могила аристократії”.

Видатний соціолог П.Сорокін теж пов’язував існування суспільства з циклами, які йшли в наступній послідовності: період умоглядності, впродовж якого панує духовність (служіння Господу, дао, Брахмі та т. ін.) змінюється періодом чуттєвої культури, коли потреби та мета людей мають матеріальний характер. Між цими двома циклами знаходиться ще проміжковий цикл, в якому умоглядність та чуттєвість урівноважують одна одну. Так за Сорокіним європейська цивілізація знаходиться сьогодні в кінці чуттєвого циклу, коли вона досягла найвищого рівня насичення, що необхідно викликає обвальне падіння культури і різке збільшення соціальної патології.

Іншою спробою відповіді на питання розвитку суспільства був СОЦІОЛОГІЧНИЙ ЕВОЛЮЦІОНІЗМ, який набув дуже великої популярності, особливо в останні два сторіччя. Хоча взагалі ідея еволюції суспільства в зазначеному напрямі належить іудеохристиянській традиції, за якою історія людства має телеологічний характер (від грец. телеос – результат, завершення, ціль та логос – слово, вчення).

В Новітні часи першим еволюційний підхід виказав О.Конт, який припускав, що рушійною силою розвитку суспільства є постійне і нескінченне зростання кількості та якості знань, а це, в свою чергу, визначає такий же постійний розвиток інших аспектів соціального життя – економічного, політичного, культурного, військового та т. ін.

Наступник Конта Г.Спенсер теж стверджував, що суспільство еволюціонує в напрямку від простого до складного, за рахунок чого з’являється розгалужена система соціальних ролей, суспільних функцій, форм власності, посилюється нерівність і т.п.

Американський антрополог Л.Морган, притримуючись ідеї еволюції суспільства, припускав, що головну роль в цьому відіграє технологія та пов’язані з цим винаходи і відкриття. Саме тому в історії людства, вважав Морган, виділяються три фази: **дикість**, коли люди використовували найпростіші знаряддя праці; **варварство**, коли людина стала користуватися залізними знаряддями праці та відбулась децентралізація політичної влади; **цивілізація**, коли виникли фонетичний алфавіт та тотожна йому письменність.

Французький класик соціології Е.Дюркгейм еволюцію суспільства пов’язував з поглибленням поділу праці, що, в свою чергу впливає на демографію населення, посилюючи інтенсивність контактів та складність соціальних зв’язків.

Ще один класик теорії еволюції Л.Уорд висунув ідею розмежування самої еволюції. Він стверджував, що суспільство спочатку пройшло шлях стихійної природної еволюції, а потім ввійшло в стадію усвідомленої, цілеспрямованої еволюції.

Якщо узагальнити ідеї еволюціоністів, то їх теорія виглядає наступним чином. По-перше, історія суспільства має єдину “логіку” свого розвитку, яка

розповсюджується на все суспільство, а не якісь його окремі частини. По-друге, розвиток – це необхідна і неминуча риса соціальної реальності. По-третє, розвиток суспільства спрямований від примітивних до розвинених форм, від простих до складних станів. По-четверте, цей рух постійний і незворотній, тому ранні стадії не повторюються і ні одну з них не можна оминати. По-п'яте, еволюційні зміни суворо лінійні, тому завжди здійснюються за єдиним зразком. По-шосте, внутрішній імпульс до змін знаходиться в самому суспільстві, оскільки визначається його потребою до самореалізації. І нарешті останнє: еволюційні зміни ототожнюються з прогресом, оскільки, як стверджують послідовники цього напрямку, вони так чи інакше постійно змінюють суспільство і життя людини в ньому на краще.

Лінійне тлумачення розвитку суспільства знайшло сьогодні своє відображення в теорії МОДЕРНІЗАЦІЇ. За цією теорією країни, що відстають у своєму розвитку від передових держав, під тиском останніх вимушені йти по шляху свідомого їх копіювання. Тобто, модернізація є формою “наздоганяючого розвитку” з метою подолання історичної відсталості. Ця теорія містить наступні стрижневі ідеї:

- розвинутим може вважатися тільки суспільство, яке має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у силу раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу в структурі населення;
- суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до “традиційних”, або до “перехідних”;
- зразком розвинутості є західні країни (тому теорію модернізації інколи називають теорією “вестернізації”);
- модернізованість, розвинутість – це комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти.

Сучасне бачення розвитку суспільства не обмежується еволюційною та циклічною ідеями, бо кожна з них має свої вади. Існує і третій погляд на цю проблему. Його головні положення зводяться до наступного.

Суспільство – це багаторівнева реальність, що має подвійну динаміку; внутрішнє функціонування та самоперетворення. Відповідно до цієї моделі суспільство не тільки будується особливим чином, а ще й постійно змінюються правила цього будування. Інакше кажучи, з часом принципи діяльності людського суспільства, засоби його функціонування і навіть зміни, що відбуваються в ньому, піддаються якісній трансформації.

Це означає, що справа не у тому, в який бік еволюціонує діяльність суб'єктів історичного процесу, а у тому, що сам цей процес з часом змінює свій сенс. Наприклад, до сьогодні уся історія людства була, по-перше, історією поступового підкорення природних ресурсів необмежено зростаючим потребам людини, а, по-друге, історією накопичення в суспільстві знань задля організації його життя та довіри до ролі цих знань. Але екологічна катастрофа, в яку неуклінно сповзає людство, та його розчарування у надмірній довірі до знань, які, не дивлячись на їх обвальний зріст, так і не зробили людину ні щасливою, ні

навіть заможною, ставлять питання відносно наших можливостей якось однозначно пояснити власну історію.

Інакше кажучи, можливо треба визнати, що суспільство – це одвічний рух, в якому будь-який факт є подія, будь-який агент – є суб'єкт історичної дії, будь-який стан – є лише фаза поточного процесу. Це знімає усі питання відносно кінцевих цілей розвитку суспільства, оскільки таких цілей немає, а у кожній фазі цього розвитку вони інші. Це також слугує застереженням відносно наших можливостей прогнозувати власну історію на більш-менш віддалену перспективу. Згідно з цим соціологічна теорія може використовувати і еволюційну концепцію, і циклічну, але тільки для обмеженого кола випадків, і в ніякому разі для пояснення всієї наступної історії людства.

ПИТАННЯ ДО САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Охарактеризуйте основні дефініції поняття “суспільство”.
2. Розкрийте зміст суспільства як системного явища.
3. Охарактеризуйте зміст циклічної теорії розвитку суспільства.
4. Охарактеризуйте зміст еволюційної теорії розвитку суспільства.
5. Визначте характерні риси постіндустріального суспільства.
6. Спробуйте визначити наслідки модернізації для українського суспільства.

ТЕМА 4. КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН І ЇЇ ФУНКЦІЇ

4.1. Культура та її соціальна сутність

Одним із найцінніших здобутків соціуму, який впливає на фундаментальні процеси в ньому, є культура. Особливістю цього явища є те, що воно інтегровано в різноманітні сфери життєдіяльності людини, тому культуру та її сутність неможливо визначити якось однозначно.

В сучасному суспільствознавстві вирізняють кілька наукових підходів щодо розгляду сутності та змісту культури:

1. Із семіотичної точки зору (семіотика – наука про знаки) культура може бути визначена як небіологічна знакова система, за допомогою якої передається соціальний досвід.
2. Із аксіологічної точки зору (аксіологія – наука про цінності) культура розглядається як світ цінностей, який являє собою ієрархію змістів та ідеалів, що поділяються всіма членами певного співтовариства.
3. Із діяльнісної точки зору культура визначається як сукупність “технологій”, які виробляються і використовуються людиною для досягнення певних цілей.
4. Із психологічної точки зору культура – це система понять, цінностей і оцінок, що значною мірою визначає те, як бачить і інтерпретує людина той світ, який її оточує
5. Нарешті, із соціологічної точки зору культура – є соціальний інститут, що забезпечує системність і сталість суспільства.

У найбільш узагальненому вигляді культуру треба розглядати як цілісну систему, чиє походження та розвиток визначається переважно тим або іншим

способом суспільного виробництва. Суттєво, що з цього боку вона здійснюється у двох формах:

- як спосіб реальної діяльності людини, а також творчий зміст цієї діяльності;
- як опредмечена у процесі матеріального і духовного виробництва діяльність суспільства, завдяки чому розкриваються сутнісні сили людини тієї чи іншої епохи.

У зв'язку з останнім підкреслимо, що у кожній галузі культури існують свої функціональні одиниці, які є основними складовими культурних систем. Вони називаються елементами або рисами культури. Ними можуть бути речі матеріального побуту, засоби, предмети праці, специфічні соціальні інститути культури, які організують продукування духовних цінностей (науки, літератури, мистецтва тощо), їх поширення (школи, вузи, художні, музичні, культурно-освітні навчальні заклади, бібліотеки, музеї тощо), а можуть бути і самі ідеї, які теж організують навколо себе якісь інтелектуальні системи – наукові, релігійні, художні та таке інше. Зазначимо, що загалом усю сукупність предметів, закладів, уявлень, ідей, зразків поведінки, функціонально з'єднаних одне з одним, називають КУЛЬТУРНИМ КОМПЛЕКСОМ. Суттєво, що саме культурний комплекс і надає своєрідності суспільству, а тому його розвиток свідчить про напрям та характер еволюції суспільства.

З огляду на все викладене культуру можна визначити як специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, поданий у продуктах матеріальної і духовної діяльності людини, у сукупності соціальних норм та інститутів суспільства, у його духовних цінностях.

Звертає на себе увагу те, що традиційно культура, в першу чергу, розглядається як сукупність цінностей. Пояснюється це тим, що ціннісний вимір є найважливішим у культурі. Можна навіть сказати, що у вузькому значенні культура – це цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній людині, соціальній групі чи конкретному суспільству.

Сутнісний аналіз культури дозволяє виокремити такі її фундаментальні характеристики:

1. По-перше, культура – це те, що відрізняє людину від тварини, а, отже це те, що властиве тільки суспільству.
2. По-друге, культура – це те, що не передається біологічно, на генетичному рівні, а досягається навчанням, тобто, культура не детермінована особливостями людини як виду, а створена власно нею і в цьому сенсі культура протилежна природі.
3. По-третє, культура передається за допомогою символічних форм (мови, творів мистецтв, виробів, інструментів тощо).
4. По-четверте, культура адаптивна, тобто еволюціонує разом з розвитком суспільства.
5. По-п'яте, кожне окреме людське суспільство має власну специфічну культуру (соціокультурну систему).

Культура як соціальний інститут реалізує свою діяльність через певні функції, до яких можна віднести:

ЛЮДИНОТВОРЧУ, або гуманістичну функцію, що полягає у розвитку творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності;

ГНОСЕОЛОГІЧНУ, або пізнавальну функцію, за якої вона є основним засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної спільноти, групи й окремої людини;

КУМУЛЯТИВНУ функцію, що спрямована на накопичення і збереження соціального досвіду, отриманого культурою в результаті взаємодії індивідів як усередині власної культури так і у їх взаємодії з іншими культурами;

ІНФОРМАЦІЙНУ функцію, яка полягає у трансляції соціального досвіду, що серед іншого забезпечує зв'язок часів – минулого, теперішнього і майбутнього;

КОМУНІКАТИВНУ функцію, за якої культура пов'язана із переданням повідомлень під час спільної людської діяльності, яка також припускає трансляцію соціального досвіду (в тому числі і між поколіннями);

НОРМАТИВНО-РЕГУЛЮЮЧУ або управлінську функцію, завдяки якій культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини у суспільстві;

ЦІННІСНО-ОРІЄНТАЦІЙНУ функцію, яка полягає у тому, що вона задає певну систему координат або своєрідну “карту життєвих цінностей”, у яких існує і на які орієнтується людина у процесі суспільної життєдіяльності;

ІНТЕГРУЮЧУ функцію, що забезпечує цілісність самої культури та усвідомлення цієї цілісності індивідами, що належать до неї.

4.2. Структурні елементи культури

Соціологічним напрямом дослідження культури займається така галузь соціології як **СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ**, що вивчає закономірності функціонування та розвитку феномену культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у тій частині людської діяльності, що пов'язана із створенням, засвоєнням, збереженням і розповсюдженням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, тобто усього того, що робить культуру соціальним інститутом.

ОБ'ЄКТОМ соціології культури є діяльність людей (як суспільства загалом, так і його різноманітних груп і, навіть особистостей), що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

ПРЕДМЕТОМ соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві.

Головну увагу соціологи приділяють насамперед дослідженню проблем функціонування і розвитку культури в суспільстві як складної соціальної системи, що за допомогою знаково-символічних, ціннісно-пізнавальних та інших елементів спрямовує, координує та регулює соціальну діяльність людей.

До основних елементів культури як соціальної системи належать цінності, норми, звичаї, етикет, традиції, мова, обряди, ритуали та уподобання.

ЦІННОСТІ – це визнані всім суспільством або більшістю його членів уявлення про те, до яких цілей повинна або може прагнути людина, або до чого вона прагнути не може;

НОРМИ – це правила і стандарти поведінки, яких має дотримуватися людина, якщо вона розподіляє систему цінностей конкретної культури. Норми підтримуються певними **САНКЦІЯМИ**, тобто покараннями за їх порушення або нагородами за їх якісне виконання;

ЗВИЧАЇ – це усталені схеми (патерни) поведінки, що не обов'язкові у кожному випадку, але обов'язкові на рівні культури загалом;

ЕТИКЕТ – це сукупність правил поведінки за відношенням до інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування;

ТРАДИЦІЇ – це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури;

МОВА – це сукупність знаків і символів, що використовуються членами суспільства для здійснення комунікацій, а також в рамках вторинних моделюючих систем (у художній літературі, поезії тощо);

ОБРЯДИ – це сукупність колективних людських дій, що втілюють у собі певні уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв цієї культури одні й ті ж почуття;

РИТУАЛИ – це сильно стилізовані та ретельно сплановані набори жестів і слів, що наділені символічним значенням і які виконуються особами, підготовленими та вибраними для цього.

УПОДОБАННЯ – це звичаї, що мають моральне значення. До цієї категорії, як правило, входять такі форми поведінки людей, що властиві тому чи іншому суспільству і мають моральну оцінку. Особливою формою уподобань є **ТАБУ**, тобто абсолютна заборона, що накладається на будь-яку дію, слово, предмет тощо. Різновидом уподобань є також **ЗАКОНИ**, які є нормою поведінки, що оформлюються парламентським або урядовим документом, тобто підкріплюються авторитетом держави.

Хоча, як зазначалось раніше, культури різних суспільств специфічні відносно одна одної, але в деякій мірі вони завжди співпадають, тобто мають якісь загальні риси, що мають назву культурних універсалій. **КУЛЬТУРНІ УНІВЕРСАЛІЇ** – це такі риси, норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають, а також в якому географічному місці вони перебувають. Інакше кажучи, це те, що притаманно усім культурам незалежно від історичного часу, соціального устрою або географічних координат. В соціології культури є два крайніх підходи щодо розуміння культурних універсалій.

РЕЛЯТИВІЗМ, в основі якого лежить принцип “кожну культуру потрібно сприймати окремо від інших”. Тобто релятивізм заперечує існування культурних універсалій і стверджує, що в культурах є лише специфічне, а отже їх порівняльне вивчення, оскільки в них немає нічого загального, неможливе.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ, який у свою чергу, заснований на принципі “моя культура – краща, а інші – гірші”, навпаки стверджує, що усі культури зводяться до одного знаменника, за який слугує одна з них – найкраща.

Усі вищерозглянуті елементи культури невпинно розвиваються, тобто їх характерні риси та ознаки змінюються у часі, що в кінцевому підсумку призводить до корінної зміни усієї культури, тобто зникненню старої і появи нової. Це є **КУЛЬТУРНА ДИНАМІКА**, що відображається у таких її процесах як інновації, дифузії, культурних лагах та трансмісіях.

КУЛЬТУРНА ІННОВАЦІЯ – це створення та визнання нових елементів культури, особливо у тих випадках, коли вони спираються на щось уже відоме і прийнятне. Наприклад, наукове відкриття, тобто певний акт одержання нових знань, які описують те, що раніше не було відоме, є інновацією.

Проникнення рис однієї культури в іншу або взаємний “обмін” культурними рисами – це є **ДИФУЗІЯ**. Зазначимо, що в цьому процесі культура відбирає одні риси, запозичуючи їх, і не приймає інших. Ця властивість дифузії зветься **СЕЛЕКТИВНІСТЮ**. Соціологія виокремлює такі фактори селективності:

- а) культура ще не досить розвинута для того, щоб сприйняти те чи інше явище, ту чи іншу рису іншої культури;
- б) культура за допомогою власної ціннісної системи і системи норм накладає заборону на запозичення будь-яких чи тільки деяких рис іншої культури;
- в) носії культури вважають, що нові явища їм не потрібні;
- г) з точки зору культури будь-які нововведення здатні зруйнувати існуючий стан речей.

Нерівномірність розвитку культури, коли одні сфери розвиваються швидше, ніж інші, має назву **КУЛЬТУРНОГО ЛАГА**.

Процес трансляції елементів культури від одного покоління до іншого – це **КУЛЬТУРНА ТРАНСМІСІЯ**. Саме завдяки цьому процесу культура є безупинним феноменом, заснованим на наступності. На індивідуальному рівні з цього боку ми маємо так звану **АККУЛЬТУРАЦІЮ**”, під якою розуміється процес засвоєння індивідом певних рис і елементів культури.

4.3. Види культури

Культура охоплює усе суспільство, тому логічно виокремлення в ній політичної, економічної, правової, екологічної та інших видів культури, наприклад, культури праці, побуту, дозвілля, організації тощо. Але, в першу чергу, оскільки культура опредмечується як у процесі матеріального виробництва, так і у процесі виробництва духовного, остільки вона існує як матеріальна культура і як культура духовна.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА охоплює всю сферу матеріальної діяльності людини та результат цієї діяльності, що становить матеріалізацію людських ідей, тобто є, як кажуть філософи, опредмеченим знанням. Це, наприклад, знаряддя праці, засоби транспорту, житло, предмети вжитку та таке інше. Соціологи називають їх **АРТЕФАКТАМИ**. Артефакти відрізняються від інших матеріальних об'єктів тим, що вони створені людиною і створені для чогось, а тому завжди виконують якусь суспільну функцію. В цьому сенсі принципово важливо, що артефакти не тільки за своїм походженням протилежні природним об'єктам, а й завдяки своїй суспільній функції завжди мають певне символічне значення, яке зрозуміле усім носіям конкретної культури.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА – це правила, зразки, еталони, моделі та норми поведінки, закони, духовні цінності, ритуали, символи, міфи, знання, ідеї, мова та таке інше. Це теж артефакти, але створені не руками, а розумом та почуттями. Підкреслимо, що хоча духовна культура і містить у собі все те, що не має безпосереднього матеріального субстрату, виражається вона все ж таки завжди опосередковано через продукти матеріальної культури.

Суттєво також, що матеріальна культура виявляється через культуру духовну і навпаки. Тому зміни однієї сторони культури викликають зміни в іншій. Зауважимо, що цей зв'язок не автоматичний, бо духовна культура змінюється повільніше ніж матеріальна, завдяки чому виникає її запізнення. Це, в свою чергу, викликає вельми драматичні, часто трагічні, колізії в житті як суспільства в цілому, так і його окремих груп та особистостей.

Більш детальний аналіз культури як системи, що включає до себе і матеріальні, і духовні артефакти, дозволяє виокремити такі її підсистеми.

Особистісна підсистема усвідомлених знань, цінностей, норм, зразків, які регулюють поведінку та діяльність людини. Йдеться про моральну, естетичну, політичну, професійну, гуманітарну, науково-технічну культуру особистості, рівень якої визначається її соціалізованістю, зв'язками із культурною спадщиною, розвинутістю індивідуальних здібностей.

Локальна підсистема знань, норм, цінностей, зразків соціальної групи, спільноти (територіальної, етнічної, мовної, політичної, економічної, психологічної та інше). Ця культура, розвиваючись у часі, проходить етапи зародження, розквіту та занепаду. Вона виникає в конкретному оточенні, має власну систему цінностей, особливий культурний клімат і може розглядатися як субкультура.

Соціальна підсистема знань, норм, цінностей, зразків, формально прийнятих, функціонально корисних, які закріпилися у суспільній практиці та регулюють форми діяльності. Культура в такому разі представлена матеріальними предметами, в яких втілений досвід людства, а також духовними цінностями суспільства. Вона акумулює досвід багатьох поколінь, результат діяльності всіх соціальних груп, спільнот та індивідів, серед яких, до речі, є як її творці, так і її користувачі.

Оскільки культура завжди має свого суб'єкта, тобто того, хто її творить, остільки за цією ознакою вона поділяється на культуру елітарну, народну та масову.

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА – це твори мистецтва, сприйняття яких вимагає високого рівня освіти. До елітарної культури належать академічна музика, література та образотворче мистецтво. Добутки елітарної культури створюються привілейованою частиною суспільства або за її замовленням. В широкому побуті за допомогою терміну “елітарна культура” позначають те, що незрозуміле для широкого кола людей і споживається тільки спокушеною частиною суспільства.

НАРОДНА КУЛЬТУРА – це твори мистецтва, у тому числі прикладного, які створюють непрофесійні, за правило, анонімні автори. Це казки, бувальщини, пісні, міфи, перекази тощо. Основний прояв народної культури – це фольклор, характерною рисою якого є його локалізованість, тобто фольклор завжди

поширений на певній території. Але зазначимо, що останнє не є обов'язковою ознакою для народної культури загалом.

МАСОВА КУЛЬТУРА як явище виникло у ХХ сторіччі внаслідок розвитку засобів масової інформації, які забезпечили наявність майже необмеженої аудиторії. Завдяки цьому культурні надбання стали доступними одночасно для дуже великого кола людей, тобто масова культура ввійшла в життя всіх верств, прошарків і соціальних груп. Суттєво зазначити при цьому, що головною ознакою цього різновиду культури є, на відміну від народної та елітарної, її вторинність.

Оскільки масова культура зорієнтована на величезну аудиторію, то як наслідок вона потребує і породжує розвинуту інфраструктуру, визначальними елементами якої є засоби масової комунікації, шоу-бізнес та інші види поточно-конвейєрного виробництва цінностей, спрямованих на масове невибагливе сприйняття. Така культура вирізняється високим рівнем стандартизації музичних, кінематографічних, літературних зразків, що культивують типові ціннісні орієнтації. Підкреслимо, що саме неусвідомлена масова згода у таких цінностях дає підстави для виокремлення масової культури як особливої форми буття культури і зіставлення її з високою, або елітарною. Хоча більш коректно зіставляти масову культуру з культурою народною або фольклорною.

Суттєво, що масова культура обтяжена фундаментальними суперечностями, які формують неоднозначне ставлення до неї соціологів, філософів, політологів та самих її споживачів. З одного боку, вона через майже необмежені можливості репродукування робить доступними для широких мас усі здобутки сучасної світової культури, а з другого – ці здобутки подаються (з метою досягнення саме доступності й полегшення сприйняття) в препарованому вигляді, в “усередненій”, спрощеній формі, що не лише не сприяє підвищенню рівня аналітичного сприйняття дійсності, а, навпаки, знижує інтелектуальний рівень її споживачів, культивує соціальну пасивність тощо.

Видатні філософи і соціологи ХХ сторіччя, наприклад, Т.Адорно, Г.Маркузе, Х.Ортега-і-Гассет, Е.Фромм, О.Шпенглер стверджували, що масова культура є відображенням кризи ліберально-демократичних цінностей. Саме ця криза потребує закріплення сконцентрованої у руках правлячої еліти безконтрольної політичної та економічної влади і перетворення її за допомогою засобів масової комунікації, через пропаганду міфологеми “вічності” і “незмінності” саме цих цінностей, на владу духовну. Таким чином, за умов постійних кризових ситуацій, в які періодично потрапляє сучасне суспільство, головною функцією масової культури є інтегрування за допомогою політики свідомого культивування масової орієнтації на потребу у розважанні різноспрямованих (ідеологічно, політично, культурно) індивідів, соціальних груп у існуючу систему суспільних відносин.

Для соціології суттєво, що дослідження масової культури – це насамперед вивчення функціонування засобів масової комунікації у суспільстві, соціального адресата та ефективності їх повідомлень.

З диктатом масової культури тісно пов'язана **КУЛЬТУРА МАСОВОГО СПОЖИВАННЯ**. За цим різновидом культури криється: 1) орієнтація в

сучасному капіталістичному суспільстві на маркетинг і споживання товарів (послуг); 2) “диференційно-статусна” та “сегментно-ринкова” культура сучасних суспільств, в яких індивідуальні уподобання відображають не тільки соціальні характеристики (вік, стать, зайнятість, національність і т. ін.), але й суспільні цінності, а також індивідуальний образ життя споживача.

Звертає увагу на себе те, що раніше соціологи вважали культуру масового споживання маніпульованою та стадіально керованою. Сьогодні ж ні модель культурного маніпулювання, ні модель індивідуального, так званого, “споживацького суверенітету” дослідників вже не задовільняють. Пояснюється це тим, що в постмодерновому суспільстві:

споживання по-перше, безперервно заохочується за для підтримки підприємств, а отже і збереження робочих місць, і забезпечення стимулу до праці;

по-друге, споживання є важливою ознакою статусної диференціації усіх соціальних груп;

по-третє, споживання є головним джерелом нашого задоволення.

Тобто масова культура в сучасному суспільстві сама себе продукує і в цьому сенсі майже некерована.

Соціологія виокремлює також так звану **СУБКУЛЬТУРУ** – культуру окремої соціальної спільноти, групи, класу, професії, регіону, конфесії тощо, що чимось відрізняється від традиційної культури суспільства. Особливим різновидом субкультури є контркультура.

КОНТРИКУЛЬТУРА або АЛЬТЕРНАТИВНА КУЛЬТУРА – це будь-яка субкультура чи опозиційна культура, де зразки життя і цінності відмінні від основної, тобто пануючої культури, де заперечуються поширені переконання, ідеали, суспільні інститути та т. ін. Групи, що є носіями контркультури, розвиваються, за правило, ізольовано від інших, знаходячись у більшій або меншій небезпеці.

За суб’єктом або носієм культури, виділяють культуру **СУСПІЛЬСТВА** загалом або культуру **НАЦІЇ, КЛАСУ** та інших соціальних груп (демографічних, територіальних тощо). Взаємозв’язки між цими культурами не завжди складаються гармонійно, що призводить до виникнення численних культурних конфліктів.

КУЛЬТУРНИЙ КОНФЛІКТ – специфічна форма відносин соціальних об’єктів, що може виникати у ході спілкування представників різних культур, субкультур у межах однієї культури, мистецьких або наукових шкіл тощо.

Культурні конфлікти можуть виникати у випадках, коли одна культура може ставити перед іншою питання, які ця інша ще перед собою не висувала. Можна також додати, що такий конфлікт виникає ще й тоді, коли немає засобів для вирішення таких питань. За цих обставин виникає напруження “непорозуміння”, що може позначитися на всій системі взаємин відповідних суб’єктів.

Культурні конфлікти можуть ґрунтуватися на традиційних, мовних та інших засадах. Вирішення культурного конфлікту залежить від уміння й можливості знаходити необхідні відповіді за допомогою реконструкції

нормативно-ціннісних систем, закодованих у різних явищах відповідної культури чи субкультури та співвідносити їх з власними нормативно-ціннісними орієнтирами. Іншими словами, вирішення культурного конфлікту перебуває у прямій залежності від уміння знаходити спільне в різних культурних системах та ідентифікувати його як загальнолюдське. Щодо конфліктів, які виникають між офіційною або домінуючою культурою та субкультурами, то їх вирішення прямо залежить від здатності суспільства асимілювати суб'єкти субкультур або утворювати необхідні механізми їх соціалізації для досягнення суспільного гомеостазису, тобто стану рівноваги.

Ареною прояву культурного конфлікту можуть бути різні сфери суспільного життя, але ці конфлікти завжди пов'язані з руйнуванням сталих у часі зразків та стереотипів, що за відсутності їх наукового обґрунтування набувають ролі світоглядних ідеалів чи цінностей. Скажімо, в мистецтві причиною культурного конфлікту може бути виникнення нових напрямків, жанрів тощо, в науці – протидія різних шкіл або методологій пізнання та таке інше.

Культурні конфлікти часто обтяжені надлишковим емоційним перевантаженням конфліктуючих сторін і потребують подолання певних психологічних бар'єрів та зміни асоціацій.

Найбільш складно вирішуються культурні конфлікти, що ґрунтуються на ціннісних інтересах різних соціальних прошарків (соціальних груп, класів тощо) у межах одного суспільства. В такому разі вони можуть переростати у політичні конфлікти і слугувати показником глибокої кризи даного суспільства.

Особливим випадком культурного конфлікту є так звана АНОМІЯ, яка пов'язана з руйнуванням суспільно сталих та загальноновизнаних норм і вакуумів ідеалів. Аномія може зумовлюватися не тільки суперечностями, що мають місце у соціальній структурі і порушують культурну єдність суспільства, а й суперечностями між суспільством і особистістю. Останні своїм наслідком мають зростання злочинності, самогубств тощо.

4.4. Культурологічні моделі як моделі розвитку суспільства

Важливим питанням в соціології культури є погляд на розвиток суспільства крізь призму культурологічних моделей. Зародження та розвиток цього напрямку пов'язано з іменами таких мислителів як М.Данилевський (1822 – 1885), О.Шпенглер (1880 – 1936), П.Сорокін (1889 – 1968), А.Тойнбі (1889 – 1975). Саме на їх думку історія розвитку суспільства може бути адекватно подана лише у вигляді різноманітних КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ. Будь-який інший погляд на суспільство, вважали вони, не витримує наукової критики й має поступитися культурно-типологічному аналізу соціуму як більш продуктивному та евристичному.

Засади цього напрямку були сформовані М.Данилевським у фундаментальному дослідженні “Росія та Європа”. У цій праці він висунув думку, за якою людство є абстрактне поняття. Насправді ж, за Данилевським, існує не абстрактне людство, а культурно-історичні типи цивілізації – єгипетський, китайський, асирійсько-вавілонський, фінікійський, єврейський,

грецький, римський тощо. Кожен з них по-своєму відтворює ідею людини та людяності, цивілізації та цивілізованості. Абсолютизація будь-якого з них, механічне перенесення його характерних рис на цивілізацію загалом неможливе, оскільки ідею вселюдськості може відбити лише уся сукупність культурно-історичних типів.

Історія розвитку цивілізації в цьому сенсі – це постійна зміна унікальних культурно-історичних типів, які творить окремих народ. І хоча вони взаємодіють, постійно обмінюються взаємними надбаннями, проте їхня унікальність не знищується, а міцнішає, входить до історичного контексту цивілізації, висвітлюється новими барвами в механізмах спадкоємності під час зародження та розвитку нових культурно-історичних типів. Наприклад, за переконанням М.Данилевського, єврейська культура позначена релігійною основою, грецька – художньою, римська – політико-правовою, германороманська – науковою та індустріальною. Це так звані однопідставні та двопідставні культурно-історичні типи. Слов'янський тип, якому, згідно з прогнозом Данилевського, належить майбутнє, матиме багатопідставну природу. Він успадкує надбання попередніх культур і постане у вигляді синтезу таких своїх характерних рис як релігійність, науковість, творчість у мистецтві, технології та індустрії, політичність, економічна обґрунтованість та громадськість. Зазначимо, що мислитель прогнозував розпад європейського співжиття, конфлікт між романо-германським та слов'янськими типами культур і створення всеслов'янського союзу.

Ідеї Данилевського підхопив і збагатив відомий німецький мислитель, представник філософії життя О.Шпенглер, хоча його культурологічна модель соціуму є дещо суперечливою, але надзвичайно цікавою. Його головна праця “Занепад Європи” буквально перевернула європейську самосвідомість, зумовила бурхливе поширення методології культурологічного аналізу у соціологічних дослідженнях.

Культура, згідно з О.Шпенглером, виникає з тяжіння до “космічності”, до культивування такту та ритму. Вона охоплює всі надбання народу: від філософії та літератури до фінансових операцій та введення війни. Кожен народ створює унікальну культуру, яка має “душу”, внутрішню єдність усіх елементів і відокремлена від інших культур як своєрідних “організмів”, що послідовно проходять стадії зародження, розвитку, злету та занепаду. Згідно з О.Шпенглером, є вісім таких культур: єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, “аполонівська” (греко-римська), “фаустівська” (західноєвропейська) та культура майя. Суттєво, що мислитель пророкував народження та зліт ще одного типу культури – російсько-сибірської.

Кожен тип культури, за Шпенглером, має свій строк існування (приблизно тисячоліття), визначений внутрішніми особливостями її організації. Вмираючи, культура перетворюється на цивілізацію, яка постає у вигляді “мертвого простору” інтелекту, поля згасання культури. Симптоматично, особливо з позицій сьогодення, те, що на думку Шпенглера, сучасна західноєвропейська культура увійшла у стадію занепаду, окостеніння. Виявами кризи є поширення механічної праці, заміна “мистецтва” спортом, нагромадження техніко-

технологічного потенціалу, а головне – домінування “масовізованої особистості”, соціальною базою якої є не еліта, а нижні верстви населення.

Теоретично близьку до концепцій історії суспільства як розвитку та занепаду своєрідних типів культур обґрунтував англійський соціолог Д.Тойнбі. У своїй фундаментальній праці з дванадцяти томів “Осягнення історії” він заперечував єдність історії людства та водночас відстоював тезу про існування своєрідних замкнених (локальних) цивілізацій. Кожна цивілізація проходить стадії виникнення, зростання, надлому та розкладу, після чого гине, поступаючись місцем іншій. На підставі глибокого аналізу історичного матеріалу, мислитель намагався вивести закономірності історичної зміни цивілізацій та спрогнозувати майбутнє людства. На його думку, ХХ ст. позначене існуванням п’яти головних цивілізацій: китайської, індійської, ісламської, російської, західної. Важливо, що рушійною силою розвитку будь-якої з них є творча меншість – носій своєрідного життєвого поривання, що, органічно відповідаючи запитові часу, залучає до культурно-історичної творчості інертну більшість. З часом творча еліта вичерпує свій життєвий потенціал, перетворюється на панівну меншість, яка нав’язує свою волю масам уже не авторитетом, як раніше, а силою. Протиріччя, що виникає в цей час, руйнує сформовану цивілізацію і готує ґрунт для нового культурно-історичного повороту.

На думку видатного вітчизняного та американського соціолога П.Сорокіна в основі кожної культури лежить особливий світогляд. Відповідно до їх різних видів виокремлюється чотири типи соціокультурних суперсистем:

1. Почуттєвий, коли світогляд спирається на почуттєве збагнення світу.
2. Умоглядний, що заснован на інтуїції.
3. Ідеалістичний, що включає і почуття, і інтуїцію.
4. Еклектичний.

Кожному з перших трьох типів світогляду відповідають три види істини: почуттєва, духовна і раціональна.

Кожній світоглядній суперсистемі відповідає й визначений тип культури. Існує два основних і два проміжних типи культури.

ІДЕАЦІЛЬНА КУЛЬТУРА (основний тип), у якій переважають процеси пізнання. На цій стадії відбувається освоєння світу, створюються різноманітні (предметні, лінгвістичні, пізнавальні, технологічні, нормативні) форми, що дають змогу утворювати організаційні структури.

ЧУТТЄВА КУЛЬТУРА (основний тип), у якій домінує сенсорне переживання. На цій стадії вже сформовані та усталені рамки соціокультурних норм стають надто вузькими для придбаного інноваційного досвіду, що і спонукає людей знову звернутися до почуттєвого переживання для обґрунтування своїх дій.

ІДЕАЛІСТИЧНА КУЛЬТУРА (проміжний тип), що належить до перехідних типів і характеризується тим, що значення ідей і чуттєво відчутних предметів стає рівноправним, відбувається начебто гармонічне злиття двох типів світогляду в єдине ціле (наприклад, епоха античності та Відродження у європейській культурі);

ЕКЛЕКТИЧНА КУЛЬТУРА (проміжний тип), що припускає протистояння чуттєвих та ідеаціальних елементів світовідчуття.

Між двома основними культурними типами, на думку Сорокіна, може бути реалізований або ідеалістичний, або еклектичний тип культури. У них обидва основних види світосприймання представлені або в гармонійній єдності (ідеалістичний тип), або у фрагментарному, еклектичному накопиченні і протистоянні один одному. В цілому культура функціонує в межах цих типів, переходячи у своїх формах від одного до іншого і циклічно змінюючи світогляд людей.

Якщо підвести підсумок викладеним ідеям, то зауважимо, що сучасна соціальна філософія і соціологія культури переповнена роздумами про майбутнє, долю людської цивілізації та культури. Ці роздуми розпочинаються, як правило, з визначення глобальних проблем, шляхів і засобів їх розв'язання як в регіональному розрізі, так і в межах цивілізації, особливо у зв'язку з таким соціальним феноменом ХХ ст., як науково-технічна революція. Якщо ж фахівці не зможуть розібратися у цьому, то можливо, що доля людства опиниться під знаком питання.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Поясніть, чому явище культури суто людське, а тварини культури не мають і мати не можуть.
2. Розкрийте зміст основних елементів культури.
3. Визначте, що вам більше до вподоби і чому – “культурний релятивізм” чи “етноцентризм”.
4. Викладіть зміст головних розбіжностей між елітарною, народною та масовою культурою.
5. Наведіть приклади відомих вам культурних конфліктів.
6. Викладіть зміст відомих вам культурно-історичних типів суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабосов Е.М. Социология управления. Учебное пособие для студентов ВУЗов. – Мн.: Тетра Сисиеме, 2000. – 288 с.
2. Волков Ю.Г., Добренъков В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология: Учебник под редакцией профессора Ю.Г. Волкова. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Гардарики, 2000. – 512 с.
3. Кравченко Н.П. Социология: Учебник для ВУЗов. – М.: Академический проект, 2000. – 382 с.
4. Лукашевич Н.П. Соціологія. Загальний курс.: Підручник. – К.: Каравела, 2004. – 320 с.
5. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. Пер. с англ. – М.: Дело, 1992. – 702 с.
6. Рабочая книга социолога. Редкол. Г.В. Осипов и др. – М.: Наука, 1983. – 478 с.
7. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів /За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Вид. центр “Академія”, 2005. – 560 с.
8. Фролов С.С. Социология. Учебник. – М. 2000.
9. Якуба Е.А. Социология: Учебное пособие – Харьков: Константа, 1996. – 192 с.
10. Жюль К.К. Соціологія.: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
11. Тощенко Ж.Т. Социология: Общий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Юрайт – М, 2001. – 527 с.